

Estetisk- filosofiska fakulteten

Maria Rosvall

Barn i sorg i förskolors krisplaner

En textanalys

Bereaved children in preschool's crisis intervention plans

A text analysis

Examensarbete 15 hp

Lärarprogrammet

Datum: 2011-11-14

Handledare: Karin Bengtsson

Abstract

The purpose of this study is to contribute with knowledge about how preschool crisis plans describe bereaved children and the efforts the preschool puts in to meet these children's needs.

This essay emanates from the following questions: How do Swedish preschool crisis intervention plans describe the process bereaved preschool children goes through? How do Swedish preschool crisis intervention plans describe the preschool teacher's education when it comes to bereaved preschool children? How do Swedish preschool crisis intervention plans describe that the short-and long-term efforts for bereaved preschool children should be organized and carried through? How do Swedish preschool crisis intervention plans describe that bereaved preschool children that might have special needs should be identified?

To answer these questions I have performed a qualitative text analysis of thirteen Swedish preschool crisis intervention plans. The results of my text analysis are compared to relevant literature on the subject.

The results showed that seven Swedish preschool crisis intervention plans describes bereaved children through Cullberg's four psychic crisis phases and that only two crisis intervention plans specifically describe symptoms for bereaved children. Of the thirteen studied crisis intervention plans only one describe that the staff has had education in children's grief. The short-and long-term efforts for bereaved children are executed by the preschool supervisor, the crisis group and the preschool teachers. The short-term efforts are always described more extensively in the crisis intervention plans. No crisis intervention plan has a specific plan to identify bereaved children with special needs but eight crisis intervention plans describes who has this responsibility.

Keywords: preschool, preschool children, crisis intervention plan, bereaved children

Sammanfattning

Syftet med denna studie är att bidra med kunskap om hur krisplaner för förskolan beskriver barn i sorg och de insatser förskolan sätter in för att möta dessa barn i verksamheten.

Frågeställningarna studien utgår ifrån är: Hur beskriver krisplaner för förskolan den process som ett förskolebarn i sorg genomgår? Hur beskriver krisplaner för förskolan att personalen utbildats i förskolebarns sorg? Hur beskriver krisplaner för förskolan att kort- och långsiktiga insatser ska organiseras och genomföras för förskolebarn i sorg? Hur beskriver krisplaner för förskolan att förskolebarn i sorg som kan vara i behov av särskilt stöd ska identifieras?

För att ta reda på detta har jag gjort en kvalitativ textanalys på tretton krisplaner för förskolor i Sverige. Resultatet av min textanalys har sedan ställts mot aktuell litteratur som ingår i min litteraturöversikt.

Resultatet visade att sju krisplaner beskriver individer i sorg genom Cullbergs fyra psykiska krisfaser och att endast två krisplaner beskriver kännetecken specifikt för barn i sorg. Av de tretton studerade krisplanerna beskriver endast en krisplan att personalen fått utbildning i barns sorg. De kort- och långsiktiga insatserna för barn i sorg utförs av verksamhetsansvarig, krisgrupp och pedagog. De kortsiktiga insatserna är alltid tydligare beskrivna och upptar fler sidor i krisplanerna jämfört med de långsiktiga insatserna. Ingen krisplan har en specifik plan för hur sörjande barn i behov av särskilt stöd ska identifieras men åtta krisplaner beskriver vem eller vilka i verksamheten som har detta ansvar.

Nyckelord: förskola, förskolebarn, sorg, krisplan, sörjande barn

Innehållsförteckning

1 Inledning	1
1.1 Skyldighet att ha beredskap för krissituationer	1
1.2 Syfte	2
1.3 Frågeställningar	3
2 Litteraturoversikt	4
2.1 Vad är en krisplan?	4
2.2 Kunskap om barn i sorg	6
2.3 Behov av särskilt stöd för barn i sorg	9
2.4 Om krisplanernas verkan	11
3 Metod	12
3.1 Val av metod	12
3.2 Urval	12
3.3 Genomförande och analys	12
3.4 Tillförlitlighet	13
3.5 Etiska ställningstaganden	13
4 Resultat	15
4.1 Kännetecken för barn i sorg	15
4.2 Utbildning i barns sorg	16
4.3 Lång- och kortsiktiga insatser för barn i sorg	17
4.4 Barn i sorg i behov av särskilt stöd	23
4.5 Krisplanernas variation	24
4.6 Resultatsammanfattning	25
5 Diskussion	27
5.1 Metoddiskussion	27
5.2 Resultatdiskussion	28
5.3 Slutsats	35
5.4 Vidare forskning	36
Referenslista	37
Bilaga	

1 Inledning

När jag läste min inriktning Hinder och möjligheter för lärande på Lärarutbildningen vid Karlstad universitet fick jag mycket kunskap i hur arbetet med barn i behov av särskilt stöd kan och bör fungera. Vi läste om barn med olika diagnoser och problematik som kunde göra att de var i behov av särskilt stöd i skolan och förskolan, men det fann en sak som jag saknade. Jag saknade att vi inte fick läsa särskilt mycket om barn som på ett eller annat sätt hamnat i en livssituation som gjorde att de tillfälligt var i behov av särskilt stöd. Situationer som att hamna i sorg, föräldrar som skiljer sig, misshandel i hemmet eller hemska minnen från krig var något som vi inte behandlade.

Varje år förlorar cirka tretusentvåhundra barn någon av sina föräldrar och cirka femhundra barn dör varje år i Sverige, (Bøge och Dige, 2005) med detta i åtanke handlar min studie om barn som drabbas av sorg i samband med ett dödsfall och hur förskolor i Sverige arbetar för att hjälpa dessa barn att komma vidare i livet. Jag är övertygad om att jag, och många med mig, kommer möta dessa barn i förskolan för där finns, precis som i det verkliga livet, människor med många olika erfarenheter.

I mitt möte med förskolan har jag sett något som kallas för krisplan. Att ta fram en krisplan är något som Skolverket (2000) rekommenderar som en metod för att förbereda sig inför en eventuell kris som kan uppstå. De krisplaner som jag sett beskriver insatser för hur förskolorna ska agera om något oförutsett händer som kan uppfattas som krisartat. Min undran är hur barn i sorg nämns i dessa krisplaner och hur arbetet med dem ska fortgå enligt den krisplan som är framtagen för den specifika förskolan.

Ofta underskattar lärare sorgens påverkan hos barn och kopplar sällan ihop barnens sorg med till exempel koncentrationssvårigheter (Dyregrov, 2007). Vernersson (2007) menar att psykisk hälsa och stress är två av flera faktorer som kan inverka på elevers och pedagogers arbete i skolan vad gäller lärande och kunskapsbildning.

Sorg definieras av Svenska Akademiens ordbok (2011) som en djup, genomträngande häftig känsla av själsligt lidande. Sorg är alltså en psykisk ohälsa som skulle kunna påverka barnets förutsättningar vad gäller lärande och kunskapsbildning. I Skollagen (SFS 2010:800) står det att ”Barn som av /.../ psykiska eller andra skäl behöver särskilt stöd i sin utveckling ska ges det stöd som deras speciella behov kräver.”(SFS 2010:800, kap. 8 9 §).

Min slutsats blir därför att sorg hos barn i samband med ett dödsfall kan göra att barn under detta skede kan vara i behov av särskilt stöd. Därmed är barns sorg relevant för specialpedagogiken som ämne och en del i pedagogens uppdrag.

1.1 Skyldighet att ha beredskap för krissituationer

Den 1 juli 2000 bestämdes att Arbetarskyddsstyrelsens föreskrifter (AFS 1999:7) om första hjälpen och krisstöd, som bland annat innebär att det ska finnas beredskap för att kunna hantera krissituationer, ska omfatta alla arbetsplatser som omfattas av arbetsmiljölagen (SFS 1977:1160). Lagen omfattar ”varje verksamhet i vilken arbetstagare utför arbete för en arbetsgivares räkning.” (SFS 1977:1160, kap.1 2 §)

I Arbetsmiljöverkets föreskrifter (AFS 1999:7) definieras krisstöd följande: "Med krisstöd avses i dessa föreskrifter det psykiska och sociala omhändertagande som behöver vidtas i samband med olyckor, akuta krissituationer och liknande allvarliga händelser som kan utlösa krisreaktioner."(AFS 1999:7, kap. 2 3 §)

Varje skola ska ha en beredskap för krisstöd (Skolverket 2000). Arbetskyddstyrelsens föreskrifter (AFS:1999:7) gäller för förskoleklass, grundskolans elever och grundskolans personal. Arbetsmiljöverket skriver till mig i ett e-post att lagen dock inte gäller för förskolebarn utan endast för personalen inom förskolan (personlig kommunikation, 28 september 2011).

För att undersöka detta vidare skickade jag ännu ett e-post till Arbetsmiljöverket (personlig kommunikation, 28 september 2011) som svarar att det inte finns något krav men att det däremot är lämpligt att ta hänsyn till barnens mer akuta och direkta behov då det annars skulle kunna innebära svår stress för personalen inom förskolan.

Arbetsmiljöverket hänvisade mig vidare till socialstyrelsen som jag ringde upp. Personen på socialstyrelsen berättade (personlig kommunikation, 30 september 2011) att de är de som ansvarar för tillsynen av förskolans barn i dessa situationer. Det är den lokala socialtjänsten som ska se till att de barn som är i behov av stöd får det enligt de bestämmelser som finns i Socialtjänstlagen.

Var och en som får kännedom om något som kan innebära att socialnämnden behöver ingripa till ett barns skydd bör anmäla detta till nämnden. (SFS 2001:453 kap. 14 1 §)

Socialnämnden skall utan dröjsmål inleda utredning av vad som genom ansökan eller på annat sätt har kommit till nämndens kännedom och som kan föranleda någon åtgärd av nämnden. (SFS 2001:453, kap. 11 1 §)

Då jag via Internet insett att många förskolor har krisplaner trots att det inte finns något krav på detta ringde jag upp en kvalitetsansvarig på barn- och ungdomsförvaltningen i en kommun som jag visste hade krisplaner för förskolor. Jag ville ta reda på hur de tänkt när de tagit fram krisplaner för förskolor.

Hon sa (personlig kommunikation, 30 september 2011) att anledningen till att krisplanerna finns beror på att de genom erfarenhet insett att de är behövliga för att effektivt kunna hantera dessa situationer och ge barnen stöd. Därför är det inom deras kommun praxis att ta fram krisplaner även för förskolorna.

Om detta är orsaken till varför även andra kommuner väljer att ta fram krisplaner till förskolorna kan jag inte besvara utifrån detta telefonsamtal men det ger en aning om hur även andra kommuner kan ha resonerat i frågan.

1.2 Syfte

Syftet med denna studie är att bidra med kunskap om hur krisplaner för förskolan beskriver barn i sorg och de insatser förskolan sätter in för att möta dessa barn i verksamheten.

Jag är intresserad av att studera hur krisplanerna för förskolan beskriver att personal utbildats, hur stödet åt förskolebarn i sorg sätts in kort- och långsiktigt och hur barn som är i behov av särskilt stöd efter ett dödsfall ska upptäckas.

1.3 Frågeställningar

- Hur beskriver krisplaner för förskolan den process som ett förskolebarn i sorg genomgår?
- Hur beskriver krisplaner för förskolan att personalen utbildats i förskolebarns sorg?
- Hur beskriver krisplaner för förskolan att kort- och långsiktiga insatser ska organiseras och genomföras för förskolebarn i sorg?
- Hur beskriver krisplaner för förskolan att förskolebarn i sorg som kan vara i behov av särskilt stöd ska identifieras?

Fortsättningsvis kommer jag i denna studie använda mig av begreppet krisplaner i stället för begreppet krisplaner för förskolan. Min avsikt är att texten utifrån detta ska bli mer läsbar.

2 Litteraturöversikt

Då det inte finns något krav att förskolor ska ha en beredskap för kriser har det varit svårt att få tag i litteratur som behandlar just krisplansarbete i förskolan. Därför kommer jag till viss del, framför allt tidigt i litteraturöversikten, använda mig av litteratur för skolan när jag redogör för hur en krisplan kan se ut och vad den bör innehålla. Litteraturen som presenteras kan dock ses som relevant då själva arbetet med att planera arbetet och ta fram en krisplan torde se relativt lika ut för förskolan som för skolan.

2.1 Vad är en krisplan?

På nästan alla skolor varje år händer något som förändrar hela livet för personen eller personerna som drabbas (Skolverket, 2000; Dyregrov, 2006). Det kan handla om sjuka föräldrar, ett syskon som omkommer eller att någon i personalen eller ett barn i gruppen drabbas av våld eller hot (Dyregrov, 2006). Det är skolans uppgift att ge de barn som drabbas det stöd som de behöver (Skolverket, 2000).

En krisplan är ett exempel på hur en skola kan förbereda sig på en krissituation. Det finns inget krav på att den beredskap som varje verksamhet ska ha för kriser ska utformas som en krisplan utan det är endast ett exempel på hur beredskapen skulle kunna planeras (Skolverket, 2000).

Dyregrov (2006) väljer att använda sig av ordet beredskapsplan när han visar på hur en skola eller förskola kan förbereda sig inför en kris. För mig blir det tydligt att en beredskapsplan, som Dyregrov kallar den, är samma sak som det Skolverket (2000) väljer att kalla krisplan då Skolverket skriver ” Exempel på krisplaner finns i Skolverkets rapport Brandkatastrofen i Göteborg och i Beredskapsplan för skolan av Atle Dyregrov.” (Skolverket, 2000, s.40). Jag kommer därför fortsättningsvis använda ordet krisplan även för det som Dyregrov (2006) väljer att kalla beredskapsplan, för att göra texten mer läsbar.

Det är själva arbetet med att ta fram en krisplan som är den viktigaste delen enligt Skolverket (2000) eftersom arbetet med att ta fram en krisplan gör att personalen aktivt måste fundera på vad som skulle kunna vara en krissituation och hur skolan kan förbereda sig inför en sådan.

Dyregrov (2006) anser att förberedelserna borde bestå av att upprätta en krisgrupp. Krisgruppen kan bestå av rektor, personal från verksamheten och personer med specialkunskaper om barn och kriser. Krisgruppen bör ha till uppgift att identifiera möjliga krissituationer samt hur de ska utarbeta en plan för hur dessa ska hanteras. De bör även ha ansvaret att öka medvetandet kring kriser till annan personal (Dyregrov, 2006)

Då inga kriser ser exakt lika ut behöver olika slags kriser olika insatser. Att en elev mister en nära anhörig efter en lång tids sjukdom kräver mindre insatser än om en elev i gruppen avlider (Dyregrov, 2006).

Hur mycket ett barn kommer att sörja en avliden person grundar sig i vilken relation och vilka minnen barnet delade med den avlidne. Barnet kommer känna av en personens bortgång mer om kontakten till personen var positiv och frekvent. Ett litet barn kommer därför sörja en person som den träffade ofta mer än en person som bara hälsar på ibland trots att denna person har ett närmare släktband med barnet (Norris-Shortle, A. Young och Williams, 1993).

Dyregrov (2006) skriver att en krisplan bland annat behöver innehålla vilka insatser som krävs för den specifika situationen och vilka aktiviteter som behöver prioriteras (omedelbara, tidiga eller långsiktiga). Krisplanen behöver också innehålla strategier för gemensamma markeringar eller ritualer, hur klassamtal och krissamtal ska gå till, skriftlig information om sorg- och krisreaktioner hos barn, utkast till brev till föräldrar om begravning och föräldramöte samt checklistor som kvalitetssäkrar arbetet.

Rowling (1999) skriver att arbetet med att bygga upp en social kontext där barn möts på ett stöttande sätt, där skolan accepterar sorg som nödvändig och normal, inte slutar vid framtagandet av en krisplan och skapandet av viktiga kontakter. Skolan behöver också fundera kring vilka föreställningar de har om vad som är kritiska situationer, orsaken och dess konsekvenser för att stödet ska fungera effektivt.

Vid mindre olyckor räcker det ofta med ett socialt nätverk med familjer, vänner, grannar och sammanslutningar för att tillgodose de sociala och psykiska behov den drabbade har (Socialstyrelsen, 1991). Förskolan, som består av viktiga vuxna, vänner och en trygg miljö kan alltså ses som just ett sådant skydds nät.

Vissa erfarenheter visar att det ibland behövs mer än ett socialt nätverk för att hjälpa en individ i kris vid så väl små som större kriser. Därför är det bra att komplettera nätverket med personer med relevanta specialkunskaper. Personal som möter individer i kris behöver ha kunskap om psykiska reaktioner som kan förekomma vid olyckor och katastrofer och hur man bör bemöta personer i sorg och kris (Socialstyrelsen, 1991). Krisplanen bör innehålla telefonnummer och adresser till personal och andra viktiga personer samt organisationer som kan hjälpa med sin kunskap vid en krissituation (Skolverket, 2000; Rowling, 1999).

Några aspekter visar på varför krisplanen är viktigt. Den garanterar snabb respons, ger barnen lämplig uppföljning, förhindrar onödigt smärta och posttraumatiska problem. Den kvalitetssäkrar också insatserna som genomförs och visar tydligt vem som har vilken roll och vilket ansvar. En krisplan förhindrar att barnen utsätts för onödigt smärta. Den kan förebygga att barnen senare får psykologiska och pedagogiska svårigheter eftersom krisplanen kvalitetssäkrar uppföljningen efter en kris. (Dyregrov, 2006)

Rowling (1999) menar å andra sidan att en krisplan inte automatiskt gör att ingen drabbas av negativa följder. Det viktiga är inte att den finns utan vad den innehåller och hur medvetna vi är om vilka följder som kan uppstå. Det är alltså inte *om* vi bemöter barn i sorg som är det viktiga utan *hur* vi gör det.

Annika Huitfeldt som är barn- och jämställdhetsminister i Norge menar att förberedelserna är viktiga. Hon rekommenderar att skolan inte bara riktar in sig på att ha en krisplan för den aktuella situationen som kan uppstå. Det är även viktigt att ta fram en beredskap för hur den vuxna ska kunna förklara vad som hänt. Allra viktigast tycker hon att det är att lyssna på barnen (Raundalen och Schultz, 2010).

En krisplan är dock alltid viktig eftersom den leder till en bättre hantering än om skolan tänker att de kan ta itu med problemet först när det uppstår. De två viktigaste elementen för att hjälpa barn i sorg blir därför att ha en krisplan som formulerar skolans filosofi som visar att sorg är något normalt och hur den ska hanteras. Det andra elementet är den plan över hur skolan stöttar enskilda elever och personal (Rowling, 1999).

Det är alltid rektor som bär det yttersta ansvaret men andra personer i personalen kan tilldelas vissa arbetsuppgifter vid en kris. Kunskap ger den största tryggheten, varför all personal i verksamheten ska känna till innehållet i krisplanen, (Skolverket, 2000) förskolan har inget krav på sig att ha en krisplan men i skollagen står det att:

Barn som av fysiska, psykiska eller andra skäl behöver särskilt stöd i sin utveckling ska ges det stöd som deras speciella behov kräver.

Om det genom uppgifter från förskolans personal, ett barn eller ett barns vårdnadshavare eller på annat sätt framkommer att ett barn är i behov av särskilt stöd, ska förskolechefen se till att barnet ges sådant stöd. Barnets vårdnadshavare ska ges möjlighet att delta vid utformningen av de särskilda stödsatserna. (SFS 2010:800, kap. 8 9§.)

Det är alltså rektors ansvar att se till att de barn som är i behov av särskilt stöd får det. Så om en krissituation leder till att ett barn i förskolan är i behov av särskilt stöd så ska rektor ta ansvar för att barnet får det.

2.2 Kunskap om barn i sorg

Det är viktigt att pedagoger är införstådda med hur barns sorg kan uttrycka sig. Detta är extra viktigt när det gäller små barn eftersom de kan ha svårt att uttrycka sig med ord och ofta inte vet varför de är arga eller ledsna (Willis, 2002).

Hare och Cunningham (1988) påvisade i sin forskningsstudie att lärare och förskollärare som fått fyra timmars utbildning i barns sorg ökade sin kunskap om barns sorg betydande. Kontrollgruppen som inte fick någon utbildning och hade sämre kunskaper i barns sorg hade dock samma uppfattning av hur väl de skulle kunna möta barn i sorg i skolan och förskolans verksamhet. Huruvida de pedagoger som fick utbildning och som hade mer kunskap skulle klara av att möta och hjälpa barn i sorg i skolan eller förskolan bättre än kontrollgruppen kunde inte fastslås eftersom detta kräver en observationsstudie.

Willis (2002) skriver att det finns många olika uppfattningar om när barn kan förstå döden och sörja någon som dött. Vissa forskare menar att barn så små som sex månader kan uppleva sorg medan andra anser att det är vid först tre- till fyraårsåldern som barn kan börja förstå döden och sörja någon som avlidit. Willis (2002) menar att det kan vara svårt för barn mellan noll och sex års att förstå döden. Barn har till skillnad mot vuxna inte samma livserfarenheter av tidens gång vilket kan göra att barn ibland inte kan förstå att saker kan bli lättare, eller i alla fall kännas lättare, att handskas med under tiden.

Willis (2002) skriver att barn under tre år inte kan förstå innebörden av döden men tar in den sorg som personer i deras omgivning känner. Vid sådana skeden är det viktigt att barnet har en trygg och säker miljö att vistas i. Barn inser snart att sorg är något normalt, eftersom de lär genom exempel, och att det är nödvändigt och hälsosamt att gråta och uttrycka/diskutera sina känslor.

Små barns sorgprocess skiljer sig från vuxnas på många sätt, något vi som vuxna måste inse (Willis, 2002). Duncan (1991) menar att vuxna behöver förstå de steg som ett förskolobarn går igenom under sin sorgprocess. Barnets första respons handlar om förnekelse, chock och

känslolöshet. Sedan kommer en akut sorgereaktion som ofta innehåller depression, ledsamhet, ilska, skuld och fysiska symptom. Till sist börjar barnet anpassa sig till de nya omständigheterna vilket innebär ett smärtsamt accepterande av verkligheten som följs av en omorganisering och återknytning till livet som nu kommer.

Norris-Shortle m.fl. (1993) skriver att barns kognitiva förmåga att förstå döden är begränsad, men det betyder inte att de inte kommer att reagera med förvirring och starka känslor om någon i deras närhet dör. Powers (2010) skriver att kunskapen om att även de allra yngsta barnen påverkas av händelser runt omkring dem och att trauman kan ha en långtidspåverkan för även de allra yngsta växer idag. För årtionden sedan trodde man fortfarande att små barn var för omogna för att förstå och komma ihåg sådana händelser men den nya forskningen som förs idag visar på att så inte är fallet.

Willis (2002) skriver att det är viktigt att komma ihåg att sörjande är en process och att sorg inte är något som barn bara kommer över. Det är viktigt med en trygg och stödjande miljö där barnet får uttrycka alla sina känslor, både skratt och gråt och att vuxna ger goda exempel på goda emotionella beteenden. Precis som vuxna behöver barn tid på sig att förstå död och döden. Willis menar att barn kan bli förvirrade och inte veta varför de känner som de gör, tillskillnad mot vuxna som ofta kan sätta ord på sina känslor och uttrycka sina behov. Ofta leder detta till att barnet uppför sig illa, något som egentligen är ett uttryck för oron och inget annat.

Sorg hos små barn kan leda till regression i utvecklingen så som att inte längre kunna sova själv, börja kissa på sig eller suga på tummen och bli klängigt (Duncan, 1991; Norris-Shortle, 1993; Willis, 2002). Detta kan vara ett sätt att hantera situationen som inträffat genom att det inger en trygghet (Norris-Shortle m.fl., 1993) eller ett sätt att kunna uttrycka sin sorg om det är svårt verbalt (Duncan, 1991). Willis (2002) skriver att barnet ofta inte heller får den uppmärksamhet som den behöver eftersom sorgen gör att de vuxna inte orkar eller hinner med. De vuxna behöver inse att barn i sorg behöver mer och inte mindre uppmärksamhet när någon i familjen avlider.

Cullbergs fyra psykiska krisfaser

Cullberg (1975/2003) beskriver fyra faser som ingår i en traumatisk kris. Dessa uppkommer, om än inte alla och inte helt skilda åt, när en människa inte längre klarar av att hantera situationen med sina egna resurser.

De fyra faserna består av en första chockfas som övergår till en reaktionsfas, dessa två utgör tillsammans krisens akuta fas. Efter följer bearbetningsfasen och nyorienteringsfasen.

Chockfasen innebär kort att individen inte tar in vad som har hänt utan håller verkligheten ifrån sig. Ett starkt avvikande beteende kan förekomma så som att skrika och vara helt paralyserad. Chockfasen pågår från ett kort ögonblick upp till några dygn.

Reaktionsfasen karaktäriseras av att den drabbade individen nu börjar ta in verkligheten så som den ser ut. Skuld, fantasier om den döde och en strävan efter att finna ett svar på varför det inträffade hände förekommer. Försvarsmekanismer mobiliseras ofta under denna fas för att ”minska upplevelsen av och medvetandet om hot och fara för jaget” (Cullberg, 1975/2003 s. 148).

Exempel på försvarsmekanismer som kan förekomma är regression, dvs. personen återgår till tidigare beteende som funnits tidigare under utvecklingen, förnekelse som innebär att man förnekar hotande situationer trots att man är medveten om dem. Projektion är en annan försvarsmekanism i vilken individen försöker hitta en syndabock för det som hänt. Cullberg beskriver fler försvarsmekanismer som kan förekomma men då detta inte är en uppsats om Cullbergs fyra psykiska krisreaktioner väljer jag att inte redogöra för fler.

Under den akuta fasen, som består av chockfasen och reaktionsfasen, i krisen visar sig sorgreaktioner så som övergivenhet, självförkastelse, upplevelser av kaos och meningslöshet, förvirring, aggressivitet, stress, psykosomatiska reaktioner och psykosomatiska sjukdomar.

Efter den akuta fasen kommer bearbetningsfasen som pågår under ett halvt till ett år efter händelsen. Om bearbetningsfasen inte påbörjats inom rimlig tid behöver individen troligtvis sakkunnig hjälp.

Under bearbetningsfasen är individen inte längre helt fokuserad på traumat och vad som varit utan kan till viss del blicka framåt. Förnekelse, symptom och beteendestörningar avtar och personen börjar ta upp tidigare aktiviteter och nya upplevelser börjar mottas.

Den sista psykiska krisfasen är nyorienteringsfasen. Nu har individen lämnat det som hänt bakom sig även om den traumatiska upplevelsen alltid kommer finnas där. Nyorienteringsfasen har inget slut men den drabbade individen börjar nu få tillbaka glädjen i livet och tron på sig själv men fortfarande kan minnet av traumat riva upp sår och ge kraftiga känslor. (a.a.) ”En kris blir så ett stycke av livet och icke något som skall glömmas och avkaplas.” (Cullberg, 1975/2003 s. 157).

Informationens betydelse för små barn i sorg

Willis (2002) och Norris-Shortle m.fl. (1993) anser båda att det är viktigt att prata med barnen om döden med ett konkret och rakt språk. Ett målande eller abstrakt språk kan få barnet att känna förvirring och mindre förståelse av vad som hänt. Norris-Shortle m.fl. (1993) skriver förklaringar där de vuxna till exempel säger att personen ”somnat in” kan göra att barnet får svårt att sova eftersom det då tror att de också ska gå samma öde till mötes.

Duncan (1991) skriver att om vi som pedagoger inte ger barnen information om vad som faktiskt hänt när någon avlidit gör vi dem en otjänst eftersom detta kan leda till fantasier och misstolkningar. Fantasier och misstolkningar kan göra att barnet kommer känna mer smärta och ångest än nödvändigt. Detta kan pedagogen motverka genom saklig och detaljerad information.

Norris-Shortle m.fl. (1993) anser dock att barn yngre än tre år har större nytta av att omgivningen bekräftar att tryggheten och kärleken till barnet kommer kvarstå även efter dödsfallet än att delta i omfattande samtal om döden. Duncan (1991) håller med och skriver att små barn som har svårt att förstå döden behöver få kärlek från viktiga vuxna i deras omgivning för att fortsätta att vara trygga.

De minsta barnens svårigheter att uttrycka sig verbalt

Duncan (1991) skriver att små barn kan ha svårt att uttrycka sina känslor verbalt vilket kan göra att vuxna inte inser sorgens påverkan. Willis (2002) och Duncan (1991) lyfter att barn sörjer och att de sörjer väldigt länge trots sin brist på att uttrycka sin sorg verbalt. Detta kommer göra att många små barn kommer uttrycka sina känslor via leken istället. Norris-Shortle m.fl. (1993) håller med och skriver att barn har uttryckt sin oro inför döden i sin lek i århundraden.

Willis (2002) rekommenderar att vi ska uppmuntra barnet att leka, själv eller med andra. Det är en självläkande process där barnet kan uttrycka sig och även kommunicera med andra. Leken utvecklar barnets emotionella och motoriska utveckling. Leken skapar en trygg miljö för barnet att uttrycka sina innersta tankar. Willis (2002) menar vidare att barn kan och kommer att kunna prata om döden, detta brukar ofta hända någon gång i fyra- till sexårsåldern.

Frågor om döden

Det är av stor vikt att ta sig tid att lyssna på barns frågor (Norris-Shortle m.fl., 1993). Barn i tre- till fyraårsåldern har ofta många frågor, eftersom nyfikenhet då är en naturlig del i utvecklingen (Willis, 2002). Duncan (1991) menar att enkla och direkta förklaringar på det inträffade kan leda till ett öppet klimat där barnet känner att det kan ställa frågor och uttrycka sin rädsla (Norris-Shortle m.fl., 1993). Genom att låta barnen uttrycka sina upplevelser av döden kan viktiga vuxna hjälpa dem genom deras sorgeprocess och få dem att lämna sorgen bakom sig.

Frågor från barnen kan påvisa aspekter som barnen undrar över eller inte förstår som vi tidigare inte visste om att de hade. Det är viktigt att vara tålmodig då barns frågor troligtvis kommer upprepas flera gånger och utvecklas under tidens gång. Små barn lär sig bäst genom att ta in små delar av information åt gången och genom repetition. (Norris-Shortle m.fl., 1993)

2.3 Behov av särskilt stöd för barn i sorg

Barn i sorg kan dra sig undan från vänner, skolprestationer kan försämrats och uppträdandet förändras drastiskt. Starka fobiska reaktioner kan förekomma och barnet kan prata om att skada sig själva och grubbla över det som skett (Dyregrov, 2007).

I Läroplanen för förskolan står det att "Arbetslaget ska ge stimulans och särskilt stöd till de barn som befinner sig i svårigheter av olika slag," (Skolverket, 2010, s.11). Läroplanen är alltså mycket tydlig med att vi som pedagoger har i uppdrag att se till att dessa barn får det stöd som de kan tänkas behöva.

Rakstang Eck och Rognhaug (1995) skriver att förskolläraren har en bred kompetens men att förskollärarytbildningen inte har ett tillräckligt tvärvetenskapligt samarbete. Detta gör att förskollärarens kompetens inte alltid räcker till vid speciella omständigheter även om pedagogen kan ge stöd i stor utsträckning i förskolan. Pedagogens professionella ansvar ligger därför på att notera, reagera och följa upp problem innan de blivit för stora. Rakstang Eck och Rognhaug (1995) menar att regelbunden handledning från andra yrkesgrupper gör att

pedagogen fungerar bättre i sitt arbete och dessutom får inblick i andra yrkesgruppers värderingar och synsätt.

Rowling (1999) skriver att synen på barn i sorg tidigare har tenderat att se sorg som en individuell angelägenhet som främst ska bearbetas av endast den drabbade och dennes lärare. Utvecklingen inom området visar dock att barns sorg bör bäddas in i skolans sociala kontext. Det sociala stödet är vad som får barn att allra bäst ta sig vidare i livet och må bra i framtiden.

Raundalen och Schultz (2010) skriver att barn som bär på en individuell sorg, som inte direkt påverkar de andra barnen i gruppen, oftast inte får hjälp med denna individuella kris. De menar att anledningen till detta kan vara att den skam som barnet och föräldrarna eventuellt känner gör att de inte alltid vill utöka den grupp av människor som vet vad som hänt.

Det är troligt att pedagogen känner att den har tillräckligt med arbete och press på sig att nå målen för läroplanen vilket då kan leda till att barnets enskilda sorg tyvärr många gånger ses som merjobb som läraren inte har varken tid eller kraft att ta hand om. Detta kan leda till att barnet inte får den hjälp som forskningen menar att den behöver trots att verksamheten har både metoder och erfarenheter som skulle kunna hjälpa barnet. Barn i sorg kan behöva anpassad undervisning men får den ofta inte (Raundalen och Schultz, 2010).

Relationellt och kategoriskt perspektiv

Wright (2002) skriver att vuxna kan tendera att beskriva barnet genom *vad* det är och inte *vem* det är. Att beskriva barnet som något det *är* med bestämda ramar är vad Nilholm (2003) benämner som ett kategoriskt perspektiv. Det kategoriska perspektivet innebär att man identifierar egenskaper och förmågor som ses som problematiska hos individen. Då blir specialpedagogikens uppgift att kompensera för de brister som individen bär på. (Nilholm, 2003)

Detta kan ställas mot det perspektiv inom specialpedagogiken som kallas det relationella perspektivet. Persson (2003) skriver att det relationella perspektivet lyfter förändringar i miljö och organisation i den pedagogiska verksamheten där ”förhållandet, samspelet eller interaktionen” (Persson, 2003, s.143) mellan olika aktörer blir viktigt. Det är alltså inte barnets uppträdande som är utgångspunkten utan hur miljön kan anpassas för att öka barnets förutsättningar till utveckling som utgör det relationella perspektivet.

Persson (2003) skriver att perspektiven inte utesluter varandra utan ska ses som två ytterligheter avsedda att visa på varandras skillnader. Ibland behöver de samverka då det kategoriska perspektivet står mycket för kortsiktiga insatser och det relationella för långsiktiga. Persson (2003) skriver att det relationella perspektivet inte alltid är att föredra i akuta situationer då det relationella perspektivet mer avser att lösa svårigheter på lång sikt. Svårigheter kan alltså uppstå om de akuta problemen inte löses på en gång utan bara möts med ett relationellt arbetssätt. Person (2003) påpekar dock att det kategoriska perspektivet utgår från individens egenskaper och problematik medan skolans intention ska vara att skapa en skola för alla där undervisningen ska anpassas till individens förutsättningar. Det relationella perspektivet menar att individens förutsättningar kan förbättras genom att förändra miljön, och inte som det kategoriska som ofta tenderar att vilja lösa problemen utanför klassrummet, vilket i högre grad stämmer överens med intentionen att skapa en skola för alla.

2.4 Om krisplanernas verkan

Morrison (2007) skriver att det finns väldigt lite forskning om skolbaserade krisingripandens effekt. Vid skrivandet av Morrison studie, som redogörs nedan, fanns ingen heltäckande utvärdering av krisingripande insatser i skolan.

Morrison skriver att det är anmärkningsvärt att det finns så många böcker som handlar om hur en skola bör eller ska agera vid en kris när det inte finns studier som visar på deras effekt. En beskrivning om hur arbetet kan och bör gå till, samt litteratur som beskriver hur någon gjort är enligt Morrison inte tillräckligt för att ersätta systematiska utvärderingar av krisingripanden i skolan.

Morrison har gjort en studie på skolpersonals uppfattning av en krisberedskapsmodellens effektivitet vid kriser i skolan. Krismodellen som utvärderats heter Critical incident stress management (CISM) modell och framtog från början för räddningstjänsten i USA. CISM är ett mångfacetterat paket av olika hjälpinsatser som kan bistå vid en kris.

Studien genomfördes på elva grundskolor och tre gymnasieskolor i USA under fem år genom enkätundersökningar till personal som var involverad i krishantering som genomförts i den aktuella verksamheten. Morrison slutsats blev att personalens uppfattning var att modellen gav positiv effekt på organisation, gav dem ett gemensamt språk och en struktur vid krishantering. De upplevde att de fick hjälp att ta fram en krisplan, blev stöttade i möten med fakulteten och hjälpta med att informera föräldrar och elever om krisen.

Personalens uppfattning om huruvida eleverna blev hjälpta i sitt krisarbete av ett tidigt krisingripande hade personalen dock ingen uppfattning om.

Trots att studien inte riktar sig till elever och deras uppfattning om huruvida CISM modellen effektivt hjälpt dem anser Morrison att studien är viktig då det sedan tidigare är utförligt dokumenterat att respons från lärare, familj och andra viktiga vuxna har betydelse för en effektiv krisinsats för barn. (a.a.)

3 Metod

3.1 Val av metod

Metoden som jag använt mig av i min undersökning är textanalys, i detta fall kritisk närläsning med en kvalitativ analys enligt ad hoc-metoden. Studiens syfte är att få syn på hur tretton krisplaner för förskolor i Sverige beskriver barn i sorg och de insatser som sätts in för att hjälpa dessa barn.

Då detta är en textanalys redogör och tolkar studien de beskrivningar som finns i förskolors krisplaner om barn i sorg och hur beskrivningar av insatserna för dessa barn ser ut. Det är alltså krisplanernas text som studien sammanställer, redogör för och tolkar och inte hur det faktiska arbetet med barn i sorg ute i verksamheterna går till.

Johansson och Svedner (2010) skriver att det finns flera typer av textanalyser. Kritisk närläsning, som jag använt mig av, tar textanalysen djupare och innebär en läsning som inte bara vill fastställa textens innehåll utan också ställa frågor till texten. I detta fall är mina frågor till texten de frågeställningar som den här studien avser att svara på.

Vidare skriver Johansson och Svedner (2010) att en svårighet med textanalys är att göra den så objektiv som möjligt. Läsaren tenderar alltid att läsa med en viss subjektivitet beroende på perspektiv. Utifrån detta har jag valt att göra en kvalitativ textanalys då jag, precis som Johansson och Svedner (2010), ansåg att en helt objektiv tolkning aldrig skulle kunna uppnås.

Den kvalitativa forskningen präglas av en medvetenhet om att forskaren är ett verktyg för sin egen datainsamling. En observatör, i detta fall jag, tolkar det som observeras utifrån sitt eget perspektiv. (Närvänen, 1999)

3.2 Urval

När jag gjorde mitt urval av krisplaner till denna studie valde jag aktivt att inte själv välja ut krisplanerna eftersom jag inte ville göra en textanalys på krisplaner som jag innehållsmässigt skulle finna mer intressanta. Min uppfattning var att detta skulle kunna leda till att de krisplaner som skulle ingå i min studie inte motsvarade den variation som skulle kunna finnas.

Jag valde att använda mig av sökmotorn www.google.com för att hitta krisplaner för förskolor i Sverige. Jag skrev in orden *förskola* och *krisplan* och laddade hem tjugo krisplaner.

Sju av de krisplaner jag laddade ner var framtagna för förskoleklass till grundskola varför jag valde bort dessa då min studie har förskolan som utgångspunkt.

Min studie baserar sig på de tretton krisplaner som efter denna utgällring återstod. Omfånget på de tretton krisplanerna är sammanlagt på cirka hundraåttio sidor. Jag ansåg, utifrån krisplanernas omfattning och antal, att materialet var tillräckligt att grunda min studie på.

3.3 Genomförande och analys

Jag har läst flera olika krisplaner vilket enligt Johansson och Svedner (2010) öppnar upp möjligheten att jämföra texternas innehåll på vad som är lika och olika och försöka förklara

skillnaderna. För att textanalysen inte endast ska bli en refererande återgivning anser Johansson och Svedner (2010) att det krävs att man skiljer ut viktiga tematiska kategorier för att göra arbetet systematiskt och stringent. De tematiska aspekterna är i mitt fall mina frågeställningar.

I min analys har jag använt mig av ad hoc-metoden. Kvale (2009) skriver att ad hoc- metoden innebär att forskaren läser igenom den text som ingår i studien för att ge forskaren ett allmänt intryck av den. Nästa steg består av att räkna yttranden som anger olika attityder för en företeelse och utarbeta en liknelse hos dem så de kan kategoriseras. Detta arbetssätt gör att företeelser som under genomläsningen inte klart stod ut blir tydliga och kan lyftas i studien.

Jag började med att skriva ut de tretton krisplanerna och läsa igenom dem två gånger vardera. Efter denna genomläsning tog jag fram tolv frågor (se bilaga 1) som jag ansåg var relevanta att ställa till varje krisplan för att få svar på mina frågeställningar. Genom att ta fram dessa frågor ansåg jag att läsningen blev strukturerad och konsekvent.

När jag studerat varje krisplan utifrån de tolv frågorna valde jag att räkna frekvensen av olika element i krisplanerna. Då alla krisplanerna inte formulerade sig på samma sätt valde jag utifrån mina svar att ta fram kategorier som de kunde samlas under. Jag valde att redogöra för de beskrivningar som var mest frekventa i krisplanerna i min resultatdel.

3.4 Tillförlitlighet

Närvänen (1999) skriver att det är i princip omöjligt att i kvalitativa studier inte undgå det personliga uttrycket. Däremot innebär det inte att den kvalitativa forskaren får ta sig vilka friheter som helst. Det ska finnas en balans mellan den subjektiva och vetenskapliga aspekten. Därför måste den vetenskapliga aspekten vara disciplinerad, systematisk, kritisk och analytisk.

För att ge min studie tillförlitlighet valde jag att ta fram tolv frågor som jag ställde systematiskt till alla krisplaner. Jag kategoriserade de svar jag fick, på varje fråga jag ställt till krisplanerna, för att kunna analysera deras innebörd med inte alltför stort fokus på ordval. Analysen gjordes genom att ställa resultatet av studien mot den litteratur som presenteras i litteraturoversikten.

3.5 Etiska ställningstaganden

De krisplaner som jag analyserat i min uppsats har jag funnit via Internet. Vetenskapsrådet (1990) skriver att vissa undantag kan förekomma för informationskravet. En anledning är om medverkan inte är aktiv och om uppgifterna hämtas från myndighetsregister som redan existerar. Internet är inget myndighetsregister men i vårt samhälle i dag, där Internet finns tillgängligt för alla och varje förskola själv kan välja huruvida de vill lägga ut sina krisplaner till allmänhetens beskådan anser jag att jag kan analysera dessa texter utan förskolornas medgivande då det egentligen redan finns.

Samma argument gäller jag när jag väljer att avstå från samtyckeskravet och nyttjandekravet. Ett nyttjande av och samtycke till att andra läser dessa texter finns redan eftersom de, som

sagt, finns till allmänhetens beskådan via Internet. I detta ljus blir inte heller konfidentialitetskravet speciellt aktuellt men jag har valt att inte nämna namnen på de verksamheter som krisplanerna är framtagna för eftersom jag anser att detta inte har någon relevans för studiens syfte.

4 Resultat

4.1 Kännetecken för barn i sorg

Nedan visar Tabell 1 hur krisplanerna väljer att presentera de kännetecken som en individ i sorg har under sin sorgprocess. Sex krisplanerna beskriver inga kännetecken alls för individer i sorg medan sju gör det utifrån Cullbergs psykiska krisfaser. Endast två krisplaner beskriver även kännetecken specifika för barn utöver Cullbergs psykiska krisplaner.

Tabell 1. Hur krisplaner beskriver kännetecken för individer i sorg

Hur krisplanerna beskriver kännetecken för individer i sorg	Antal krisplaner
Beskrivning enbart utifrån Cullbergs psykiska krisfaser	5
Specifika kännetecken för barn i sorg samt beskrivning genom Cullbergs psykiska krisfaser	2
Beskrivs ej	6

I de två krisplaner som beskriver specifikt barns sorgereaktioner nämner båda att barnet kan visa dessa kännetecken:

- Sömnsvårigheter
- Koncentrationssvårigheter
- Skuld och vrede
- Upphålla sig vid minnen och fantasier
- Kroppsliga smärtor
- Vara ledset
- Känna tvivel

De krisplaner som beskriver personer i sorg/kris genom Cullbergs (1975/2003) fyra psykiska krisfaser lämnar inte Cullberg (1975/2003) som referens. Ingen krisplan beskriver de psykiska krisfaserna med specifikt barnet som utgångspunkt utan mer utifrån *personen* eller *människan*.

Endast en krisplan beskriver även hur varje psykisk krisfas ska bemötas på förskolan/skolan. I den krisplanen framgår tydligt att förskolan/skolan ska ta kontakt med resurser utanför verksamheten som kan hjälpa personen i kris under en psykisk krisreaktion om pedagoger anser att det behövs.

Endast en krisplan tar upp barns förståelse av döden. Först tar krisplanen upp barns generella förståelse av döden för att sedan gå igenom hur barn i en viss ålder förstår den.

Under den generella delen beskrivs i krisplanen att det är viktigt att minnas att barn tar till sig det som inträffat stegvis och att de har en kortare sorgperiod än vuxna och att det därför kan

vara så att barn reagerar mindre starkt än vuxna. Det står också att barns förståelse av döden varierar kraftigt och utvecklas parallellt med barnets tankemässiga mognad.

I beskrivningen för barn under fem års förståelse av döden står att barn i denna ålder inte kognitivt kan uppfatta att någon nu är död utan att ledsamheten beror på att någon är borta. Krisplanen menar att barn i denna ålder tolkar omgivningens reaktioner som något den gjort eller inte gjort och beskriver barnet som att:

- Vara klängigt, gnälligt och sökande efter tröst
- Ha sömnsvårigheter
- Vara håglöst och sakna matlust
- Uppvisa regression i utvecklingen

4.2 Utbildning i barns sorg

Endast en krisplan skriver om personalens utbildning i barns sorg och sorgereaktioner. Enligt krisplanen är det krisgruppens uppgift att fortbilda personalen och anskaffa relevant litteratur samt att upprätthålla sina egna kunskaper om barns sorg genom fortbildning av krisgruppens medlemmar. Övriga tolv krisplaner beskriver inget liknande arbete.

Åtta krisplaner uttrycker tydligt hur bemötandet bör gå till från pedagogens sida när ett barn är i sorg. Det är alltså fem krisplaner som inte har med detta alls eller inte klart och tydligt, även om små beskrivningar ofta letar sig in i den flytande texten. Tabell 2 på nästa sida redogör för de mest frekventa bemötande från pedagogerna till barn i sorg som beskrivs i krisplanerna och hur många krisplaner som beskriver dessa.

Tabell 2. Krisplanernas beskrivningar av hur pedagogen ska bemöta barn i sorg i förskolan

Beskrivning av pedagogens bemötande av barn i sorg	Antal krisplaner
Lyssna aktivt på barnen	5
Ge tydlig och saklig information	4
Låta barnens sorg få ta tid	4
Söka kroppskontakt och vara nära	4
Uppmana till och genomföra samtal	3
Göra förlusten verklig genom att undvika abstrakta förklaringar	3
Inte försöka trösta utan istället lyssna och bekräfta känslorna	3
Låta barnen bearbeta sorgen genom lek och teckningar	3
Beskrivs ej	5

Två krisplaner har i stort sett samma text som beskriver hur barns sorg ska bemötas. Enda skillnaden är att den ena krisplanen lagt till tre saker utöver den andra.

4.3 Lång- och kortsiktiga insatser för barn i sorg

De tretton krisplanerna som studerats är inte alla framtagna för en specifik förskola. De flesta är framtagna för fler än en verksamhet. Tabell 3 på nästa sida visar för vilka verksamheter krisplanerna är framtagna och hur många krisplaner som är skrivna för dessa verksamheter.

Tabell 3. Verksamheter som krisplanerna är framtagna för

Verksamhet som krisplanen är framtagen för	Antal krisplaner
Specifik förskola	3
Flera förskolor inom ett område	3
Gemensam för förskola och grundskola	6
Alla grundskolor och förskolor i en kommun	1

I de krisplaner som är framtagna för så väl skola som förskola benämner man dödsfallen med *elev* i tre tillfällen av sex och utelämnar ordet *barn*. I en krisplan framtagen för två förskolor använder man sig också av ordet *elev* medan ordet *barn* inte förekommer. Ett exempel på detta är till exempel att några krisplaner beskriver att pedagogen ska genomföra klassrumssamtal med *eleverna*. Benämningen barn är dock vanligare generellt sett i krisplanerna och används i nio av tretton krisplaner.

I alla tretton krisplaner klassas dödsfall av personer kopplade till verksamheten som en kris. I en av dessa var dödsfall den enda kris som togs upp i krisplanen. Övriga tolv krisplaner innehåller förutom insatser vid dödsfall även andra situationer som dessa tolv krisplaner anser vara en kris som berör förskolan/skolan om de inträffar.

Ett axplock av andra situationer som de tolv krisplanerna behandlar är:

- Brand
- Bombhot
- Alvarlig olycka
- Barn som inte blir hämtat efter stängning
- Hotfulla personer
- Förälder som vill hämta barnet men inte har vårdnaden om barnet
- När ett barn försvinner från förskolan/skolan eller på en utflykt

De tretton studerade krisplanerna har skillnader i hur de menar att dödsfall ska hanteras. Fyra krisplaner har insatsplaner som beskriver generella insatser som ska genomföras oavsett vem som avlidit medan nio krisplaner beskriver specifika insatser beroende på vem i relation till barnet som avlidit. I Tabell 4 på nästa sida presenteras de olika dödsfall, som förekommer i krisplanerna som har en generell eller specifik insatsplan beroende på vem som avlidit och hur många krisplaner som beskriver dessa

Tabell 4. Dödsfall med specifik insatsplan

Dödsfall med specifik insatsplan	Antal krisplaner
Barn/elev avlider	5
Barn/elev/personal avlider	2
Barn/familj/personal avlider	1
Barn/elevs förälder avlider	1
Barn/elevs förälder eller syskon avlider	8
Personal avlider	6
Barn/elevs nära anhörig avlider	1
Generell hantering av alla dödsfall	4

Kortsiktiga insatser

Med kortsiktiga insatser menar jag i denna studie de insatser som beskrivs från tiden för dödsfallet fram till begravning av den döda.

De kortsiktiga insatser som förskolan/skolan sätter in i samband med dödsfallet är vanligtvis strukturerade och ställs ofta upp i punktform med relativt klara uppgifter om vem som ansvarar för vad. I vissa krisplaner är det dock svårt att med säkerhet avgöra vem som bär ansvaret för att något sker. Ett exempel på detta är att det i en krisplan står "Särskild omsorg iaktas över den berörda gruppen under dagen och en tid framöver". Vem som har ansvar för detta framkommer alltså inte tydligt. En krisplan har ingen ansvarsfördelning alls utan där står det att "All personal ansvarar för alla barn/elever vad gäller både kortsiktiga som långsiktiga åtgärder."

De kortsiktiga insatser som förekommer mest frekvent i krisplanerna är att:

- Ta reda på vad som har hänt
- Ta reda på vem/vilka som är drabbade
- Besluta om fler/andra resurser behövs än vad som finns inom förskolan/skolan och krisgruppen
- Ta kontakt med den drabbade familjen för att ge stöd och kondoleanser samt ta reda på deras önskemål och informera om vad som nu sker och kommer ske i förskolan/skolan
- Ta beslut om vilken, hur, av vem och när information ska ges och till vilka. Vad ska barnen få veta? Föräldrarna? Personalen?
- Berätta för barnen/eleverna och personalen
- Ordna stunder för samtal i grupp och med enskilda barn/elever och skapa tillfällen för att använda andra uttryckssätt för barnen att bearbeta det som hänt
- Anordna ett minnesbord för den avlidne, arrangera minnesstund och hissa flaggan på halv stång
- Samla personalgruppen för samtal och information

- Bestäm plats och tid när krisgruppen samlas igen för att diskutera eventuella fortgående/kommande insatser.
- Ta reda på familjens önskemål om vilka som får gå på begravningen och förbereda de barn som är välkomna

De kortsiktiga insatserna beskrivs på ett större omfång sidor än vad de långsiktiga insatserna görs i alla krisplaner.

Verksamhetsansvarig

I denna uppsats har jag valt att benämna förskolechef, rektor och ledning med ett gemensamt ord; verksamhetsansvarig. Detta har jag valt för att göra texten läsbar.

Den verksamhetsansvarige står för totalt fyrtiosju kortsiktiga insatser som beskrivs i krisplanerna. Tabell 5 nedan visar de kortsiktiga insatser som är mest frekventa i de krisplaner som beskriver kortsiktiga insatser som ska utföras av den verksamhetsansvarige.

Tabell 5. Verksamhetsansvariges mest frekventa arbetsuppgifter

Verksamhetsansvarigs arbetsuppgifter vid kortsiktiga insatser	Antal krisplaner
Kontakta och informera krisgruppen	7
Ha kontakt med media	7
Kontakta resurspersoner	5
Informera personal	5
Beskrivs ej	3

Krisgrupp

Krisplanerna beskriver att krisgruppen står för totalt sjuttioåtta kortsiktiga insatser. Tabell 6 på nästa sida visar de kortsiktiga insatser från krisgruppen som förekommer mest frekvent i krisplanerna och hur många krisplaner som beskriver insatserna.

Tabell 6. Krisgruppens mest frekventa arbetsuppgifter

Krisgruppens arbetsuppgifter vid kortsiktiga insatser	Antal krisplaner
Informera personal	6
Informera barn	4
Kontakta resurser	6
Ge stöd åt personal	4
Anordna minnesstund	5
Utvärdera det genomförda arbetet	4
Beskrivs ej	3

Pedagog

Pedagogen står för totalt sextiotre kortsiktiga insatser i krisplanerna. Tabell 7 nedan visar de kortsiktiga insatser som förekommer mest frekvent i krisplanerna samt hur många krisplaner som beskriver pedagogens mest frekventa kortsiktiga insatser.

Tabell 7. Pedagogens mest frekventa arbetsuppgifter

Pedagogens arbetsuppgifter vid kortsiktiga insatser	Antal krisplaner
Samla barnen	4
Anordna minnesstund	4
Informera, prata med och ge stöd åt barnen	9
Kontakta den berörda familjen	5
Ta reda på den berörda familjens önskemål	5
Informera föräldrar till barngruppens övriga barn	5
Identifiera barn i behov av särskilt stöd	1
Beskrivs ej	2

Långsiktiga insatser

Jag väljer att kalla de insatser som enligt krisplanernas beskrivningar genomförs efter begravning av den avlidne som långsiktiga insatser.

De långsiktiga insatser som förekommer mest frekvent i krisplanerna är att:

- Ge handledning och stöd åt pedagoger
- Följa upp arbetet under lång tid
- Ha kontakt med den drabbade familjen
- Vara vaksam på barnens reaktioner

Inga långsiktiga insatser har någon angiven tidsram. Tiden för hur länge något ska pågå nämns i stället på sätt som ”under en lång tid”, ”på lång sikt” och ”regelbundet och under lång tid framöver”. Fem krisplaner av tretton innehåller inga långsiktiga insatser från varken verksamhetsansvarig, krisgrupp eller pedagog.

Verksamhetsansvarig

Endast i två krisplaner, av tretton, framkommer verksamhetsansvariges långsiktiga insatser för barn i sorg. De två insatser som beskrivs är att verksamhetsansvarig ska ge uppföljande information till personal och elever samt ta kontakt med de anhöriga till den avlidne inom fyra veckor efter begravning.

Verksamhetsansvarig har enligt krisplanerna fyrtiosju arbetsuppgifter under de tidiga insatserna och två insatser under de långsiktiga insatserna.

Krisgrupp

Långsiktiga insatser från krisgruppen framgår endast i sju krisplaner av tretton. I de sju krisplanerna finns det bara en långsiktig insats som förekommer i fler än två krisplaner. Denna insats är att ge handledning och stöd åt pedagoger.

Krisgruppen har enligt krisplanernas beskrivningar sjuttioåtta arbetsuppgifter under de tidiga insatserna och tolv insatser under de långsiktiga insatserna.

Pedagog

I krisplanerna beskrivs sextiotre kortsiktiga insatser som pedagogen ska genomföra medan antalet kortsiktiga insatser är tjugo. Tabell 8 på nästa sida visar de mest frekventa långsiktiga insatser som pedagogen ska utföra enligt krisplanerna och hur många krisplaner som tar upp dessa långsiktiga åtgärder.

Tabell 8. Pedagogens mest frekventa arbetsuppgifter

Pedagogens arbetsuppgifter	Antal krisplaner
Uppföljning under lång tid	3
Hålla kontakt med den drabbade familjen	3
Ta vara på barnens önskemål	3
Vara vaksam på reaktioner	3
Låta barnen rita och berätta vad de tänker på	4
Beskrivs ej	7

Avslutningsvis kan sägas att de kortsiktiga insatserna generellt är tydligare presenterade och visar mer specifikt i steg vem som är ansvarig för vad och hur arbetet ska gå till jämfört med de långsiktiga insatserna. De kortsiktiga insatserna presenteras på ett sidomång som är större än för de långsiktiga insatserna. De långsiktiga insatserna har inte samma tydliga beskrivningar och inte heller ett lika tydligt upplägg.

4.4 Barn i sorg i behov av särskilt stöd

Vem som ska identifiera de sörjande barn som är i behov av särskilt stöd varierar i krisplanerna. Tabell 9 nedan visar vem som har ansvaret enligt krisplanernas beskrivningar och hur många krisplaner som har denna fördelning. Ingen krisplan har en specifik plan för hur barn i behov av särskilt stöd ska identifieras.

Tabell 9. Ansvarig för att identifiera sörjande barn i behov av särskilt stöd

Ansvarig	Antal krisplaner
Krisgrupp	4
Pedagogen	3
Krisgrupp och pedagog	1
Beskrivs ej	5

Resurser som erbjuds via förskolan/skolan till barn i sorg

Tabell 10 nedan redogör för hur krisplanerna beskriver vilka resurser utöver pedagog och krisgrupp som kontaktas och hur kontaktinformation till dessa resurser ser ut om den finns.

Tabell 10. Hur information och kontaktinformation till resurser redogörs

Information om resurser som erbjuds vid sorg	Antal krisplaner
Kontaktinformation till resurs men ej specificerat vid vilket ärende	4
Specifikt vilken resurs man ska vända sig till beroende på ärende samt kontaktinformation	4
Specifikt vilken resurs man ska vända sig till beroende på ärende men ingen kontaktinformation	2
Beskrivs ej	3

4.5 Krisplanernas variation

I de tretton krisplaner jag studerat i denna uppsats finns många likheter men det finns också de krisplaner som visar på att det kan finnas en stor variation inom dem. Detta kan gälla sidantal, utförliga beskrivningar, tydlig ansvarsfördelning, bredden eller bristen av långsiktiga och kortsiktiga insatser, vilka dödsfall som de behandlar och information om hur barns sorg ter sig och hur den ska bemötas.

Nedan presenterar jag kortfattat två krisplaner som ingår i studien och som skiljer sig mycket åt.

Jag väljer att kalla dem A och B. Texten nedan visar de få saker som är lika mellan dem och vad som skiljer dem åt.

- Krisplan A är skriven för två förskolor och en grundskola medan Krisplan B är skriven för både skolor och förskolor inom ett visst skolområde.
- Krisplan A har ett sidomfång på två sidor. Insatser och förfaranden vid dödsfall beskrivs på en halv sida. Krisplan B har i stället tjugoåtta sidor. Insatser och förfaranden vid dödsfall som påverkar någon eller några i verksamheten beskrivs på sex och en halv sida.
- I Krisplan A finns insatser vid dödsfall beskrivna. Det finns inget som säger vilket specifikt dödsfall det kan tänkas handla om utan insatserna genomförs vid alla generella dödsfall som kan tänkas påverka förskolan. Krisplan B delar istället upp insatser så väl kortsiktigt som långsiktigt beroende av vilken person som avlidit.

Dödsfall som tas upp i krisplanen är dödsfall barn/elev, dödsfall personal och när ett barn/elev mister nära anhörig.

- Krisplan A presenterar flera förslag på resurser, utöver pedagog och krisgrupp, som kan ge stöd i samband med sorg. Krisplan A presenterar dock inga viktiga telefonnummer till dessa eller andra resurser. Krisplan B redogör för telefonnummer till resurser på två sidor men inga resurser rekommenderas vid specifika situationer.
- Krisplan A presenterar de insatser som ska ske på kort sikt i punktform klart och tydligt vilket även Krisplan B gör.
- Den enda långsiktiga insatsen som beskrivs i Krisplan A är att rektorn ska kontakta den drabbade familjen inom fyra veckor efter begravningen ägt rum. Krisplan B beskriver de långsiktiga åtgärderna i punktform klart och tydligt men omfånget av de långsiktiga insatserna är alltid mindre än för de kortsiktiga.
- Krisplan A beskriver inga sorgereaktioner hos barn eller vuxna, eller deras behov, men där finns en checklista över en ”emotionell första hjälpen” som kan genomföras av en person som kommer i kontakt med någon som befinner sig i kris i samband med att det precis inträffat. Det finns inte heller något förslag på litteratur till personal eller barn som handlar om ämnet som kan ge stöd eller information till personal.

Krisplan B däremot beskriver sorgereaktioner hos personer i kris genom Cullbergs (1975/2003) fyra psykiska krisfaser. I beskrivningen av de olika faserna presenteras också hur bemötandet ska se ut och hur faserna kan yttra sig. Krisplan B beskriver även specifikt barns reaktioner i en kris och barns förståelse av döden. Sedan går krisplanen igenom råd och riktlinjer för barns sorgearbete, posttraumatiska störningar, kroppsliga reaktioner och försvarsmekanismer som kan förekomma. Krisplan B presenterar närmare sex sidor information om reaktioner på och förståelse av döden.

4.6 Resultatsammanfattning

- Resultatet i min studie visar att sju krisplaner beskriver den process ett barn i sorg genomgår genom Cullbergs fyra psykiska krisfaser samt att två krisplaner utöver Cullbergs psykiska krisfaserna även beskriver olika kännetecken specifika för barn i sorg. Fyra krisplaner beskriver inga sorgereaktioner eller kännetecken för barn i sorg.
- Pedagogens utbildning i barns sorg beskrivs endast i en krisplan.
- De kortsiktiga åtgärderna beskrivs omfattande och fördelas på verksamhetsansvarig, krisgrupp och pedagog. Där verksamhetsansvarig och krisgrupp står för organisering, ledarskap och ansvar. Pedagogens uppgift i de kortsiktiga insatserna handlar främst om att stötta barnen och deras familjer.

De långsiktiga åtgärderna ges inte samma utrymme i krisplanerna som de kortsiktiga och beskrivs inte heller lika strukturerat. De visar heller inte lika tydligt vem som har ansvar för att de långsiktiga insatserna genomförs. Verksamhetsansvariges och krisgruppens insatser går från att vara relativt omfattande i de kortsiktiga åtgärderna till att blir mycket mindre i de långsiktiga, pedagogen står för de flesta insatserna på

lång sikt. Även här kretsar pedagogens arbete runt barngruppen och föräldrarna till barnen.

Krisplanerna som tar upp pedagogens bemötande beskriver i de flesta fall att pedagogerna ska bemöta barn i sorg genom att föra en öppen, ärlig och tydlig kommunikation, lyssna aktivt på barnen, söka kroppskontakt och låta barnens sorgeprocess få ta tid.

- Krisplanerna innehåller ingen specifik plan för hur barn som kan vara i behov av särskilt stöd efter ett dödsfall ska identifieras men i åtta krisplaner beskrivs pedagogen eller krisgruppen som den/de som har detta ansvar på något sätt.

5 Diskussion

5.1 Metoddiskussion

Metodval

Jag anser att mitt val av kvalitativ textanalys som metod passade bra för studiens syfte att ta reda på hur krisplaner för förskolan beskriver barn i sorg och hur de ska mötas i verksamheten. Jag upplever att det var ett bra val att välja att göra en kvalitativ textanalys i stället för en kvantitativ eftersom syftet var att få en uppfattning om hur krisplanerna beskriver sitt arbete och barn i sorg. Att endast titta på statistik skulle ge ett väldigt platt resultat där det skulle vara svårt att avläsa olika tendenser som lättare upptäcks genom att studera vad som verkligen står i krisplanerna.

Att analysera ett textmaterial genom ad hoc-metoden fungerade bra, för denna studie, då de första genomläsningarna av krisplanen gav mig en uppfattning av deras innehåll och gjorde att jag kunde ta fram relevanta frågor att ställa till texten.

Så här i efterhand anser jag att de tolv frågor jag ställde till alla krisplanerna för att finna svaret på mina frågeställningar gjorde att arbetet blev disciplinerat och systematiskt så som jag önskade. Då jag studerar texterna utifrån ett specialpedagogiskt perspektiv, mina egna erfarenheter och intressen är jag medveten om att det är just de delar som jag finner intressanta att tolka utifrån mitt perspektiv som har präglat textanalysen. Närvänen (1999) menar att en annan observatör därför skulle kunna notera delvis andra saker utifrån de data som insamlats. De tolv frågorna gjorde att jag kunde jämföra krisplanernas innehåll systematiskt och strukturerat och få syn på vad som var lika i dem och vad som skilde dem åt.

Det som jag upplevde som problematiskt var att kategorisera de olika krisplanernas beskrivningar under samlingskategorier. För att göra detta var jag tvungen att tolka meningarnas innebörd och få ut essensen av dem. Eftersom dessa tolkningar gjordes av mig med mina erfarenheter och mitt perspektiv kan det hända att en annan person inte hade tolkat dem på samma sätt som jag men så länge en annan person inte skulle göra väldigt grova kategorier är det troligt att resultatet skulle falla relativt likt mitt eftersom jag la ner stor tid och eftertanke på hur jag skulle kunna kategorisera det jag utläste i texterna.

Urval

Då jag valde att göra mitt urval av krisplaner blint fick jag även träffar på krisplaner för förskoleklass och grundskola när jag använde mig av sökorden *förskolan* och *krisplan*. Detta gjorde att jag inte kunde använda mig av sju av krisplanerna jag laddade hem. Det är lite märkligt att jag fick så många träffar på krisplaner för förskoleklassen eftersom ordet *förskola* inte ingår i ordet *förskoleklass* och man vanligtvis inte benämner denna verksamhet som *förskola*. Jag hade funderat på vilka ord som skulle vara bäst att använda när jag skulle söka efter krisplaner för förskolan men nu inser jag att jag kanske borde lagt ner ännu lite mer omtanke.

Jag ville göra en studie som omfattade många krisplaner för att se om jag skulle möta många likheter eller skillnader genom i krisplanerna och för att öka studiens trovärdighet. Därför utgår min studie från tretton krisplaner för förskolan som sammanlagt har ett omfång på cirka hundraåttio sidor. Detta urval är dock för litet för att generaliseras för krisplaner för förskolor

i Sverige. Det faktum att studien bara innefattar krisplaner för förskolor som valt att publicera krisplanerna på internet kan göra studien mindre representativ eftersom det är troligt att alla förskolor som har krisplaner inte väljer att lägga ut dem på Internet.

Så här i efterhand kan jag tänka att ett mindre antal krisplaner hade gett mig möjligheten att fokusera mer på ordval och vilka attityder de kunnat påvisa. Ett beslut jag fick ta att inte göra i denna studie eftersom det inte fanns tid för det. Jag hade också kunnat titta närmare på hur insatserna såg ut för olika slags dödsfall. Eftersom bearbetningen av krisplanerna tog så lång tid fanns det helt enkelt inte tid till att utvidga studien genom att titta närmre på varje insatsplan beroende på dödsfall och det ingick inte heller i de frågeställningar som min studie från början var avsedd att svara på. Nu fick jag i stället fokusera på att analysera de kategorier av svar som visade sig efter att jag ställt de tolv frågorna till krisplanerna och sammansällt dem samt redogöra för de mest frekventa och tolka dem.

Om jag skulle ha möjlighet att göra en liknande studie igen hade jag troligtvis valt att istället studera drygt åtta krisplaner för förskolor inom ett valt mindre geografiskt område eftersom det hade kunnat ge resultat som var trovärdiga för området och kunnat jämföras med ett annat mindre geografiskt område. Att välja färre krisplaner hade också gett mig större möjlighet att studera nyanser och ordval.

Jag anser att jag, med mitt metod- och urval, systematiska sökande och sammanställande av resultat samt min analytiska diskussion gjort en tillförlitlig undersökning som gett svar på de frågeställningar som denna studie syftar att svara på.

5.2 Resultatdiskussion

Krisplanernas beskrivning av den process ett barn i sorg genomgår

Det är anmärkningsvärt att endast en krisplan tar upp barns förståelse av döden. Endast två beskriver kännetecken specifika för barn i sorg medan fem krisplaner beskriver krisreaktioner endast utifrån Cullbergs psykiska krisfaser och fem varken beskriver kännetecken för barn i sorg eller barns sorgprocess alls (se Tabell 1). Flera författare (Duncan, 1991; Norris-Shortle m.fl., 1993; Willis, 2002; Dyregrov, 2007) beskriver barn i sorgs kännetecken på ett liknande sätt som de två krisplanerna gör som beskriver detta (se brödtext under Tabell 1).

Man kan ställa sig frågande till hur verksamheten kan hjälpa ett barn när krisplanerna inte beskriver de små barnens förståelse av döden. En förståelse av hur barnet upplever problemet kan tänka behövas för att pedagogen ska kunna anta barnets perspektiv och se de behov och möjligheter som barnet kan ha för att kunna ta till sig och förstå det som hänt. Detta påvisar Willis (2002) som skriver att en kunskap om barns sorg är viktig för att möta små barn i sorg eftersom de små barnen ofta har svårt att uttrycka sig verbalt och förmedla hur de känner så verksamheten kan möta deras behov. Samtidigt kan beskrivningar av barns förståelse av döden och kännetecken som de uppvisar kanske ha precis motsatt effekt. Om pedagoger och annan personal tror sig veta barnets förståelse utifrån ett skrivet dokument kan det kanske bli så att de utgår ifrån detta i stället för att ta det specifika barnets perspektiv. För att beskrivningar av barns förståelse ska kunna vara till hjälp i barns sorgprocess kan det tänkas att krisplanen tydligt behöver påpeka att det som beskrivs där *kan* beskriva barns förståelse av döden men att denna beskrivning inte innebär att barn i sorg *har* den förståelsen som beskrivs, något som inte påpekas i denna krisplan. Att beskriva barnet som något det *är*, i detta fall att de små barnen *är* barn med begränsad, eller ingen förståelse av döden, med bestämda ramar är

vad Nilholm (2003) benämner som ett kategoriskt perspektiv. I den förklaring som finns i denna krisplan om barns förståelse av sorg kan till viss del en tendens mot det kategoriska perspektivet ses då den tydligt pekar på egenskaper hos barnet som kan göra situationen besvärlig. Det relationella perspektivet (Person, 2003) skulle kanske istället beskriva hur barnets förståelse kan vara och hur pedagogen kan hjälpa barnet att förstå situationen utifrån barnets perspektiv, situation och starka sidor. Person (2003) skriver att det är "förhållandet, samspelet och interaktionen" (Persson, 2003, s.143) som blir viktigast i det relationella perspektivet medan det kategoriska perspektivet istället tenderar att se svårigheter hos individen som något som ska lösas avskilt från den vanliga pedagogiska verksamheten. Det kategoriska perspektivet sammanfaller därför inte med att skolan ska vara en skola för alla (Persson, 2003). För att ett förhållande och samspel ska kunna bli möjligt borde det alltså vara viktigt att pedagogen har en kunskap om hur barnet skulle kunna reagera men också en kunskap om hur den pedagogiska miljön kan förändras för att interaktionen mellan barn och barn och barn och pedagog ska kunna hjälpa barnet att läka och komma vidare i sin utveckling. Att därför endast beskriva barnets kännetecken i krisplanerna och inte hur den pedagogiska miljön skulle kunna ändras till barnets fördel skulle kunna påverka hur snabbt barnet kan gå vidare i livet och få tillbaka tryggheten och lusten att leva och lära.

Sammanfattningsvis kan sägas att krisplanernas beskrivningar av barns förståelse av döden och de kännetecken som beskrivs hos barn i sorg utgår från ett kategoriskt perspektiv. Persson (2003) skriver dock att de två perspektiven, relationellt perspektiv och kategoriskt perspektiv, ska ses som ytterligheter att förstå barns svårigheter men att de därför inte behöver utesluta varandra. Detta kan kanske tolkas som att en kategorisk beskrivning av barnet kanske ibland kan hjälpa till att ge en klarare bild över vilka reaktioner som kan väntas uppstå hos barn i sorg och hur de ska bemötas direkt, och utifrån det övergå till att förstå och möta barnets reaktioner genom ett relationellt perspektiv. Att krisplanerna väljer att beskriva kännetecken hos barn i sorg och deras förståelse av döden med ett kategoriskt perspektiv behöver kanske därför inte ses som att krisplanernas beskrivning resulterar i att bemötandet i verksamheten blir kategoriskt.

Personalens utbildning

Studien visar att endast en krisplan skriver att personalen får utbildning i barns sorg och sorgreaktioner. Willis (2002) och Duncan (1991) menar att det är viktigt att pedagoger är införstådda med hur barns sorg kan visa sig. Med detta i åtanke ställer jag mig frågande till hur personalen som arbetar i de andra verksamheterna som övriga tolv krisplaner är framtagna för ska kunna möta barnens behov i förskolan efter ett dödsfall om de inte har någon kunskap inom ämnet. För mig blir det samma sak som att ansvara för förskolebarns matematiska utveckling utan att själv ha någon kunskap om matematik. Hur ska pedagoger möta behov och stödja utveckling om de inte själva vet vad det är de har att göra med?

Hare och Cunninghams (1988) forskningsstudie visar att pedagoger med mindre kunskap om barns sorg känner sig lika lämpade att möta barn i sorg som de som har större kunskap. Detta säger något om att pedagoger kan uppleva att de kan möta barn i svåra situationer trots att de faktiskt inte har kunskapen till det. Troligt är att pedagogerna upplevde sig ha god kompetens att möta dessa barn i sorg eftersom den pedagogiska utbildningen, i alla fall den jag själv fått genom Lärarprogrammet, handlar mycket om att möta barn och samspele med dem. Rakstang Eck och Rognhaug (1995) menar dock att regelbunden handledning från andra yrkesgrupper gör att pedagoger fungerar bättre i sitt arbete med barn i behov av särskilt stöd. Man kan

tänka sig att utbildning i ämnet därför skulle ge pedagogen en större vetskap om hur stödet i förskolan kan utformas och när det lämpligt att söka hjälp utifrån.

Åtta krisplaner beskriver hur pedagogen ska bemöta barn i sorg. Dessa beskrivningar (se Tabell 2) stämmer väl överens med hur flera författare (Duncan 1991; Norris-Shortle m.fl. 1993; Willis, 2002) i litteraturoversikten skriver att pedagogen bör bemöta dessa barn. Jag tänker då att de som tagit fram krisplanerna är införstådda med att pedagogens bemötande är viktigt och även hur det bör gå till för att barnen ska få en bra uppföljning i förskolan. Trots detta är det bara en krisplan som beskriver att pedagogerna utbildats i barns sorg. Jag tolkar detta som att de som tagit fram krisplanerna är medvetna om att ett gott bemötande är viktigt men att de trots detta inte ser till att pedagogen får denna kunskap. Detta är anmärkningsvärt tycket jag och jag undrar varför de inte prioriterar detta. Att som pedagog endast få läsa sig till hur bemötandet ska gå till genom ett fåtal uppräddade punkter i en krisplan ger ingen kunskap om varför det är viktigt eller vilken påverkan det skulle kunna ha för barnen om pedagogen inte bemöter dem på detta sätt.

Beskrivning av kort- och långsiktiga åtgärder

Skolverket (2000) skriver att det är själva arbetet med att ta fram en krisplan som är det viktigaste eftersom arbetet med att ta fram den gör att personalen aktivt måste fundera kring vad som skulle kunna vara en krissituation och hur de kan förbereda sig inför en sådan. Det framkommer dock inte i någon krisplan vem som varit med och skrivit krisplanerna och flera krisplaner är framtagna för fler än en verksamhet (se Tabell 3). Därför blir det svårt att avgöra om personal från varje aktuell verksamhet varit med och påverkat innehållet utifrån verksamhetens resurser, behov och barngrupper när kort- och långsiktiga insatser framtagits och om den är verkligt förankrad hos personalen. Några krisplaner har även identiska sektioner som verkar vara direkt kopierade från andra krisplaner eller liknande vilket också skulle kunna tyda på att personalen inte varit delaktig i framtagandet av krisplanen.

Om en krisplan ska motsvara behoven som kan finnas inom flera verksamheter behöver krisplanernas innehåll troligtvis bearbetas väl och varje verksamhet finnas beaktad i framtagandet. Frågan är om det verkligen är så i de tio krisplaner som är framtagna för mer än en verksamhet. För att ta reda på det är det nödvändigt att göra intervjuer, det räcker inte att studera krisplanerna. Det kan dock tänkas vara svårt att beakta alla verksamheters egenskaper i en och samma krisplan då den då troligtvis skulle behöva delas in i olika kapitel som beskriver varje verksamhets speciella behov och resurser och vara omfattande i sidantal vilket är något som ingen krisplan i studien gör.

Tre av de tio krisplaner som är skrivna för fler än en verksamhet utgår ifrån endast *eleven* och inte *barnet*, och då är till och med en av dessa tre krisplaner framtagen för förskolor. Detta skulle kunna tolkas så att de som tagit fram krisplanerna anser att insatserna vid ett dödsfall som påverkar verksamheten ska mötas på samma sätt oberoende av om det är en elev i grundskolan eller ett barn i förskolan som påverkas. En annan tanke är att man i framtagandet av krisplanen kanske kopierat en annan krisplan och deras text men inte lagt ner tid på att ändra den så den riktar sig till barnen i förskolan utan endast till grundskolans elever. Man kan fråga sig hur detta påverkar hanteringen av att möta de små barnen i förskolan som upplever sorg. Särskilt anmärkningsvärt blir det när vi ställer det i relation till Powers (2010) som skriver att kunskapen i dag om att även de allra yngsta barnen påverkas av händelser runt omkring dem och att trauman kan ha en långtidspåverkan även för de allra yngsta växer.

Krisplanerna i studien visar att upphovsmännen till viss del torde vara medvetna om detta, eftersom de tagit fram krisplaner för förskoleverksamheter. Man kan dock ana att de små barnens sorg inte har samma status eller inte tas på samma allvar som för eleverna i grundskolan eftersom det är grundskoleeleverna som används som utgångspunkt i tre krisplaner samt då flera andra använder betäckningen *elev/barn* som utgångspunkt som om de hade samma behov av insatser. Kanske kan detta påvisa att kunskapen om att barn påverkas av trauman som Powers (2010) skriver inte riktigt är förankrat i förskoleverksamheter idag.

Willis (2002) skriver att barn under tre år inte kan förstå innebörden av döden. Detta torde innebära att förskolans barn behöver ha andra insatser än eleverna i grundskolan då de troligtvis har en annan förståelse av döden. Norris-Shortle m.fl. (1993) skriver att barn yngre än tre år till exempel har större nytta av att omgivningen bekräftar att tryggheten och kärleken till barnet kommer kvarstå, även efter dödsfallet, än att delta i omfattande samtal om döden. Några krisplaner beskriver ”klassrumssamtal” som en insats efter att ett dödsfall inträffat. Detta kan tolkas som att några krisplaner i sina insatser fokuserar på de äldre barnen trots att krisplanen är framtagen även för förskoleverksamheter.

Vikten av att ta hänsyn till vilken kris som uppstår

Alla krisplaner, utom en, beskriver en särskild arbetsgång för dödsfall men alla krisplaner beskriver dock inte olika arbetsgång beroende på vem som avlider. Dyregrov (2006) menar att åtgärdernas omfattning behöver vara av olika grad beroende på dödsfall. Detta beaktas alltså inte i de fyra krisplanerna som endast utgår från begreppet dödsfall. Detta skulle kunna göra att barnens behov vid olika slags dödsfall inte uppfylls eftersom insatserna ser lika ut för alla dödsfall.

Många krisplaner behandlar dödsfall av *förälder/syskon* och vissa *förälder/syskon/nära anhörig*. Endast en krisplan väljer istället att formulera sig med dödsfall av *nära anhörig* (se Tabell 4). Norris-Shortle m.fl. (1993) menar att den grad ett barn kommer sörja en avlidne person grundar sig i vilken relation och vilka minnen barnet delade med den avlidne och inte i vilket släktband som fanns mellan dem. Det är ett faktum att vårt samhälles familjer idag kan se ut på fler sätt än som den ”svenska kärnfamiljen” varför det borde vara mer relevant att benämna dessa dödsfall som *dödsfall av nära anhörig*. Det går inte att säga, utifrån denna studie, vilka verksamheter som skulle anse att även dödsfall av andra närhöriga, än föräldrar och syskon, som kan anses som sorg och en kris för ett barn. Det kan tänkas att detta sätt att benämna dödsfall skulle kunna leda till att barnet inte nog fort eller alls får den hjälp som barnet kan vara i behov av. Pedagoger behöver här själva ta ett beslut om huruvida dödsfallet ska behandlas som en kris och vilka insatser som ska sättas in. Jag menar inte att pedagoger inte har kompetens att ta ett sådant beslut utan jag menar att beslutet kanske fattas senare eller för sent då pedagogen själv måste uppfatta att barnet känner sorg och kan behöva hjälp att bearbeta det som hänt. Detta blir extra anmärkningsvärt då tolv krisplaner av tretton inte anger att pedagogen har någon utbildning i barns sorg.

Insatser vid dödsfall

I de tretton krisplanerna fördelas de kortsiktiga och långsiktiga insatserna mellan verksamhetsansvarig, krisgrupp och pedagog. Dyregrov (2006) anser att en krisplan behöver beskriva om det är de kortsiktiga eller långsiktiga insatser som behöver prioriteras. I de här

tretton krisplanerna är det är de kortsiktiga insatserna som prioriteras. Det kan utläsas av att de förekommer på flest sidor, är strukturerade samt oftast pekar ut vem som är ansvarig för att insatserna genomförs.

Kortsiktiga insatser beskrivs hela hundraåttioåtta gånger fördelade på verksamhetsansvarig, pedagog och krisgrupp, och då är det endast de kortsiktiga insatser som tydligt har en ansvarsfördelning. För de långsiktiga insatserna är denna siffra i stället trettiofyra. Anmärkningsvärt är att fem krisplaner inte beskriver det långsiktiga arbetet alls. Krisplanerna påvisar återigen en kategorisk syn på barns sorg då de prioriterar de kortsiktiga insatserna och inte de långsiktiga. Man kan därför ställa sig frågande till om de barn som är i behov av särskilt stöd hinner upptäckas under det allra tidigaste skedet så att de långsiktigt får den hjälp som de är i behov av. Både Willis (2002) och Duncan (1991) skriver att barn har en lång sorgeprocess men att den kan vara svår att se eftersom de små barnen kan ha svårt att uttrycka sig verbalt. Sorg är något som barn precis som vuxna inte bara kommer över (Willis, 2002). Just för att barns sorg kan vara svår att se och att den inte bara går över torde det vara extra viktigt att beskriva i krisplanerna hur stödet på lång sikt ska te sig, vilka som ska följa upp och hur man kan samverka inom verksamheten och med externa resurser för att se till att uppföljningen blir god. Dyregrov (2006) menar att krisplanen ska kvalitetssäkra insatserna och se till att barnen får en god uppföljning. Här kan man alltså ställa sig frågande till om krisplanerna medverkar till att göra detta då de är så otydliga i sin beskrivning av långsiktiga insatser. Det är dock viktigt att komma ihåg det att krisplanerna beskriver de kortsiktiga insatserna tydligt och strukturerat. Detta är något som ska ses som positivt och som inte får falla i glömska för att de långsiktiga insatserna inte gör det. Jag tänker att beskrivningarna av de kortsiktiga insatserna är något att lära av och som kan studeras för att bättre visa hur de långsiktiga insatserna skulle kunna beskrivas och planeras i krisplanerna.

Verksamhetsansvariges och krisgruppens kort- och långsiktiga insatser

Verksamhetsansvariges insatser i krisplanernas beskrivningar för de långsiktiga åtgärderna är minimal medan de kortsiktiga insatserna beskriver en aktiv verksamhetsansvarig som tar ansvar, organiserar och leder sin verksamhet. Den verksamhetsansvarige beskrivs i de kortsiktiga insatserna vara den som ansvar för organisation och ledarskap så som att hålla personalen informerad om situationen och ta kontakt med personer som kan vara till extra hjälp. Krisgruppen arbetar också mycket med att informera personal och ta kontakter med resurser som kan ge stöd utifrån. (se Tabell 5 och Tabell 6). Huruvida den kontakt som verksamhetsansvarig eller krisgrupp tar med personer som kan vara till extra hjälp endast ska hjälpa till under de kortsiktiga insatserna eller även under de långsiktiga är svårt att utläsa i krisplanerna. Det är alltså svårt att se hur mycket hjälp verksamheten kan få på lång sikt utöver pedagogens stöd till barn i sorg genom att läsa krisplanerna eftersom någon uppföljning av detta beskrivs väldigt sällan. Åter igen tenderar flertalet krisplaner att falla in under det kategoriska perspektivet som enligt Nilholm (2003) menar riktar in sig mer på kortsiktiga lösningar för individers problematik.

Pedagogens kort- och långsiktiga insatser

Pedagogens mest frekventa kortsiktiga insatser handlar om att informera, prata med och ge stöd åt barnen, ta kontakt med den berörda familjen och informera föräldrar till barngruppens andra barn (se Tabell 7). Rakstang Eck och Rognhaug (1995) skriver att pedagogens

professionella ansvar ligger i att notera, reagera och följa upp problem innan de blivit för stora. De insatser som pedagogen står för under de kortsiktiga åtgärderna handlar mycket om att informera vilket skulle kunna ses som ett sätt att följa upp problem som uppstått, precis som att hålla kontakt med föräldrar. Genom samtal och kontakt med familjen skulle pedagogen kunna få möjlighet att notera och reagera på reaktioner som eventuellt skulle kunna uppstå i barngruppen.

Nämnvärt här är dock att endast en krisplan specifikt beskriver i sina kortsiktiga åtgärder att pedagogen just ska uppmärksamma om något barn är *i behov av särskilt stöd*. Om pedagogen inte specifikt ombeds att uppmärksamma barn i behov av särskilt stöd kan kanske denna uppgift falla bort i pedagogens övriga arbetsuppgifter under den här tiden. Då är frågan om pedagogen verkligen hinner notera, reagera och följa upp problem innan de blivit för stora.

Pedagogens mest frekventa arbetsuppgifter på lång sikt kretsar kring barnen och deras föräldrar med insatser som uppföljning under lång tid, vaksamhet på reaktioner och att låta barnen uttrycka sig via lek och tecknande. Arbetsuppgifter som skulle kunna tolkas som att de till stor del handlar om att finna de barn som kan vara i behov av särskilt stöd. Det är dock nämnvärt att krisplanerna inte väljer att använda sig av uttrycket *barn i behov av särskilt stöd* då den klarare beskriver pedagogens ansvar. Otydliga uppdrag borde kunna tendera att bli mindre strukturerade och ge sämre uppföljning. Det är anmärkningsvärt tycker jag att krisplanerna inte beskriver någon långsiktig insats som uttrycker att verksamhetsansvarig planerar in möten för uppföljning i verksamheten. En sådan beskrivning i krisplanerna skulle kunna visa att pedagogens uppgift att identifiera barn i behov av särskilt stöd är minst lika viktig som att uppnå de andra målen i läroplanen.

Ingen krisplan ger förslag på att sätta in extra resurser i verksamheten, så som mer arbetstid och en extra resursperson, till pedagogerna under denna period. Detta torde kunna innebära att pedagogen får samma arbets- och planeringstid trots att pedagogen kanske skulle behöva tid för att planera hur verksamheten ska kunna anpassas om verksamheten ska kunna bemöta barn i sorg på ett relationellt sätt.

Raundalen och Schultz (2010) menar att en pedagog kan uppleva barns sorg som en arbetsbörda. Tänkbart är att även den mest engagerade pedagog skulle kunna uppleva uppdraget att identifiera och planera verksamheten efter ett barn i sorg arbetsam om inte mer tid ges för att genomföra detta arbete. Detta skulle kunna skada så väl personalen som barnets välmående.

Identifiering av barn i sorg i behov av särskilt stöd

Studien visar att fyra krisplaner, av tretton, saknade uppgifter om vem som ansvarar för att identifiera de barn som är i behov av särskilt stöd i samband med sorg.

Dyregrov (2007) påpekar att barn i sorg kan vara i behov av särskilt stöd och läroplanen för förskolan (Lpfö 98 reviderad 2010) är klar med att det är vår uppgift som pedagoger i förskolan att se till att detta stöd sätts in.

Rowling (1999) påpekar att ett av de viktigaste elementen i en krisplan är att den innehåller en plan för hur skolan kan stötta barn och personal. Studien visar att de tretton krisplanerna inte har någon beskrivande plan för hur detta arbete ska gå ta till. Åtta krisplaner nämner dock

vem som har ansvar för att identifiera barn i sorg men en klar struktur över hur arbetet ska gå till finns inte.

Den oklara arbetsfördelning skulle kanske kunna leda till att vissa barn som är i behov av särskilt stöd inte får det. Att verksamhetsansvarig inte nämns i en enda krisplan, när det gäller att identifiera barn i behov av särskilt stöd, kan kanske förstås som att det inte är något som prioriteras eller att de verksamhetsansvariga inte anser att det är deras uppgift.

Rakstang Eck och Rognhaug (1995) skriver att pedagogen har kunskap om barnets intressen, lek, vänskapsrelationer och utveckling. Det kan tänkas att pedagogen med detta i åtanke är den som är mest lämpad att upptäcka ett barn som är i behov av särskilt stöd.

Frågan är bara om denna uppföljning skulle fungera mer effektivt om det fanns en plan, som Rowling (1999) anser betydelsefull, som visade på träffar eller samtal där pedagogen skulle få delge sina observationer och samtala med verksamhetsansvarig om hur de skulle kunna gå vidare för att se till att barnet får det stöd som pedagogen anser eller misstänker att barnet är i behov av. Eck och Rognhaug (1995) påpekar även att ett samarbete mellan olika yrkesgrupper skulle kunna bidra med olika kvalifikationer som kan utnyttjas för att ge barnet hjälp och Skollagen (SFS 2010:800) pekar tydligt ut rektor som den som har ansvar för att de barn som är i behov av särskilt stöd ska få det.

Endast en krisplan nämner att arbetet med att finna de barn som är i behov av särskilt stöd ska utföras av krisgruppen och pedagogen tillsammans. Jag tänker att om arbetet med detta inte förs som en gemensam process mellan krisgruppen eller verksamhetsansvarig och pedagogen kan det bli så att barnet framställs som Wright (2002) beskriver, som *vad* det är och inte *vem* det är eftersom krisgrupp och verksamhetsansvarig inte har samma kunskap om barnet. Barnet skulle alltså kunna bli ett barn med speciella behov och inte ett barn med sina egenskaper, möjligheter och personlighet först och behovet av stöd sedan.

En avlägsen verksamhetsansvarig skulle kanske kunna medverka till att pedagogen upplever det som Raundalen och Schultz (2010) skriver, att pedagogen kan uppleva en press på att uppfylla läroplanens mål vilket skulle kunna leda till att barn i sorg inte får det stöd som de behöver. Det står nämligen inget i krisplanerna om att verksamhetsansvarig ska stämma av med pedagogen eller föräldrarna hur barnet verkar hantera det som hänt utan endast att denne har ansvaret för att ta kontakt med personer som kan ge stöd till barn och pedagoger nämns.

Verksamhetsansvarig framstår här mer som den som etablerar kontakter om pedagog eller krisgrupp anser att något barn är i behov av särskilt stöd men att möten för att stämma av om så är fallet inte planeras in i förväg.

Dyregrov (2006) menar att en krisplan ska garantera snabb respons och ge en lämplig uppföljning. Frågan är om krisplanerna är tillräckligt genomtänkta och välplanerade för att se till att de barn som är i behov av särskilt stöd får det. Krisplanerna saknar särskild planering för arbetet med att identifiera barn i behov av särskilt stöd och är otydliga med arbetsfördelning, samarbete och uppföljning.

Det framstår för mig som väldigt anmärkningsvärt, speciellt efter denna studie, att Arbetarskyddsstyrelsens föreskrifter (AFS 1999:7) inte gäller för de allra minst barnen i vårt samhälle idag när litteraturen som jag redovisat i min litteraturöversikt så tydligt visar att barns sorg är något vi måste ta på allvar.

5.3 Slutsats

Jag anser att jag i denna studie har svarat på dess syfte eftersom jag gjort en textanalys på tretton krisplaner och därmed kunnat ta del av hur krisplaner för förskolor i Sverige kan beskriva barn i sorg och hur förskolorna enligt krisplanerna ska möta barn i sorg i verksamheten. Jag anser även att jag har fått svar på mina frågeställningar vilka jag har redovisat svaren på i resultatdelen i denna uppsats och fört en diskussion om resultaten i relation till litteraturen.

Slutsatser som kan dras av denna studie är att:

- Beskrivningen av den process barn i sorg genomgår, beskrivningarna om kännetecken för barn i sorg samt beskrivningarna av kort- och långsiktiga insatser och hur sörjande barn i behov av särskilt stöd ska identifieras präglas av ett kategoriskt perspektiv som enligt Nilholm (2003) pekar ut egenskaper som ses som problematiska. Det kategoriska perspektivet stämmer enligt Persson (2003) inte överens med skolans intention att vara en skola för alla eftersom en skola för alla ska arbeta för att skapa en verksamhet som utgår ifrån att anpassa undervisningen efter individens förutsättningar och genomföra insatser som inte bara är kortsiktiga utan också garanterar uppföljning under lång tid.
- Det är troligt att verksamhetsansvarig har kunskap om att personal behöver utbildning i barns sorg eftersom krisplanerna beskriver hur pedagogen ska bemöta barn i sorg, men de verkar inte prioritera att personalen får utbildning i detta då det inte nämns något om detta i tolv krisplaner.
- Många krisplaner är framtagna för äldre barn och/eller för fler verksamheter än specifikt förskolor medan litteraturoversikten visar att man behöver ha olika insatser beroende på barnets ålder.
- Trots att Skolverket (2000) menar att det är själva processen att ta fram krisplanen som är viktigast för att uppnå ett bra resultat så är flera krisplaner lika i vissa delar, vilket kan tyda på att texten kopierats, och det nämns inte vem som tagit fram dem.
- Krisplanerna, utöver de som behandlar alla dödsfall lika, sätter till stor del in olika insatser beroende på vilket dödsfall som äger rum. Krisplanerna motsvarar alltså generellt sett rekommendationerna från Dyregrov (2006) vad gäller att ha olika arbetsgång för specifika situationer.
- De kortsiktiga insatserna för barn i sorg beskrivs utförligt och prioriteras i krisplanerna medan de långsiktiga insatserna, som enligt litteraturen i litteraturoversikten är mycket viktiga, prioriteras långt mindre.
- Bara en krisplan specificerar att pedagogen ska identifiera barn i behov av särskilt stöd i de kortsiktiga insatserna. Det nämns inte heller att man kan sätta in extra resurser trots att Raundalen och Schultz (2010) menar att pedagogen kan uppleva arbetet med barn i sorg som en arbetsbelastning.
- Krisplanerna generellt beskriver vem som har i uppgift att identifiera sörjande barn i behov av särskilt stöd men undviker att förklara hur dessa barn ska identifieras. Samtidigt läggs mycket ansvar på pedagogen som enligt krisplanernas beskrivningar saknar utbildning i barns sorg.

5.4 Vidare forskning

Då denna studie visat att beskrivningarna av arbetet med barn i sorg och deras kännetecken tenderar att vara kategoriska i de tretton krisplanerna vore det intressant att undersöka hur arbetet med barn i sorg ser ut i verksamheten för att se om själva arbetet också tenderar att vara kategoriskt. Då krisplan A och B visade på en variation som kan finnas i krisplanernas utformning vore det även intressant att studera om det arbete som utförts i en kris har något samband med hur förskolans krisplan var utformad. Morrison (2007) skriver att det är viktigt att utvärdera på forskarnivå det arbete som faktiskt görs i verksamheterna eftersom hon inte anser att det bara går att förlita sig på den litteratur som säger hur vi bör eller ska göra för att garantera att krisinsatserna i skolorna blir goda, något som jag tänker även borde gälla förskolan.

Referenslista

- AFS 1999:7. *Första hjälpen och krisstöd: Arbetarskyddsstyrelsens föreskrifter om första hjälpen och krisstöd samt allmänna råd om tillämpning av föreskrifterna.*
Hämtad 11-09-28 från http://www.av.se/dokument/afs/afs1999_07.pdf
- Cullberg, J. (1975/2003). *Kris och utveckling*. Stockholm: Bokförlaget Natur och Kultur.
- Duncan, U. (1991). *Grief and grief processing for preschool children*. Presented at the
Midwestern Association for the Education of young children, Des Moines, IA,
April 17-20.
- Dyregrov, A. (2006). *Beredskapsplan för skolan: Vid kriser och katastrofer*.
Värnamo: Rädda barnen och Atle Dyregrov
- Dyregrov, A. (2007). *Sorg hos barn: En handledning för vuxna*. Lund: Studentlitteratur.
- Hare, J., Cunningham, B. (1988). Effects of a child bereavement program. *Death Studies*,
12(4), 345-353.
- Johansson, B., Svedner, P.O. (2010) *Examensarbete i Lärarutbildningen*.
Uppsala: Kunskapsförlaget i Uppsala AB.
- Kvale, S. (2009). *Den kvalitativa forskningsintervjun*. Lund: Studentlitteratur
- Morrison, J.Q. (2007). Perceptions of teachers and staff regarding the impact of the critical
incident stress management (CISM) model for school-based crisis intervention.
Journal of School Violence, *6(1)*, 101-120.
- Nilholm, C. (2003). *Perspektiv på specialpedagogik*. Lund: Claes Nilholm och
Studentlitteratur AB
- Norris-Shortle, C., A. Young, P., Williams, M. A. (1993). Understanding death and grief for
children three and younger. *Social Work*, *38(6)*, 736-741.
- Närvänen, A-L. (1999). *När kvalitativa studier blir text*. Lund: Anna-Liisa Närvänen och
Studentlitteratur
- Persson, B. (2003). *Elevers olikheter: Och specialpedagogisk kunskap*. Stockholm: Liber AB.
- Powers, S. (2010) This issue and why it matters [editorial]. *Zero to three* *31(1)*

- Rakstang Eck, O., Rognhaug, B. (1995). *Specialpedagogik i förskolan*. Lund: Studentlitteratur.
- Raundalen, M., Schultz, J-H. (2010). *Kan vi prata med barn om allt?: De svåra samtalen*. Lund: Studentlitteratur AB
- Rowling, L. (1999). The role of policy in creating a supportive social context for the management of loss experiences and critical incidents in school communities. *Illness, Crisis & Loss*, 7(3), 252-265.
- SFS 2010:800. *Skollag*. Stockholm: Utbildningsdepartementet.
- SFS 2001:453. *Socialtjänstlag*. Stockholm: Socialstyrelsen.
- SFS 1977:1160. *Arbetsmiljölög*. Stockholm: Arbetsmarknadsdepartementet.
- Skolverket. (2000). *Beredd på det ofattbara: Om krisberedskap och krishantering i skolan*. Stockholm: Liber Distribution Publikationstjänst.
- Skolverket. (2010). *Läroplan för förskolan, Lpfö 98 (Rev.uppl.)*. Stockholm: Skolverket.
- Socialstyrelsen. (1991). *Psykiskt och socialt omhändertagande vid stora olyckor och katastrofer* (Allmänna råd från Socialstyrelsen, nr. 1991:2.) Stockholm: Allmänna förlaget. Hämtad 11-09-28 från http://www.socialstyrelsen.se/Lists/Artikelkatalog/Attachments/14747/1991-70-2_1991702.pdf
- Svenska akademins ordbok. (2011). *Sorg*. Hämtad 2011-09-21 från <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>
- Verneresson, I-L. (2007). *Specialpedagogik i ett inkluderande perspektiv*. Lund: Författaren och Studentlitteratur
- Vetenskapsrådet. (1990). *Forskningsetiska principer: Inom humanistisk-samhällsvetenskaplig forskning*. Hämtad 2011-09-30 från <http://www.codex.vr.se/texts/HSFR.pdf>
- Willis, C. A. (2002). The grieving process in children: Strategies for understanding, educating, and reconciling children's perceptions of death. *Early Childhood Education Journal*, 29(4), 221-226.

Wright, M v. (2002.) Det relationella perspektivets utmaning: En personlig betraktelse.

Statens skolverk (Red.), *Att arbeta med särskilt stöd: Några perspektiv.*

Stockholm: Liber distribution.

Bilaga 1

1. Finns det en speciell krisgrupp som tagit fram krisplanen och som har vissa speciella arbetsuppgifter? Vilka ingår i denna krisgrupp?
2. Vilka eventuella dödsfall har förskolorna en utarbetad krisplan för? (Dödsfall av elev, dödsfall av närstående till barn alternativt personal, dödsfall av pedagog)
3. Vilka är de kortsiktiga insatserna?
4. Vilka är de långsiktiga insatserna? Hur långsiktiga är de?
5. Varierar stödinsatserna beroende på vilken typ av dödsfall som ägt rum?
6. Hur ges stödet i förskolan? Vilka stödinsatser sätts in till den enskilde individen? Vilka insatser sätts in för hela gruppen?
7. Hur beskrivs den process ett barn i sorg genomgår?
8. Vilka förändringar av miljön/ i bemötandet föreslås/diskuteras för att möta behoven hos barn i sorg?
9. Framgår det vilka resurser som förskolan kan bistå med för att underlätta sorgearbetet? (Anpassas lärandesituation, miljö, pedagogiska insatser, organisatoriska?)
10. Framgår det om förskolan har något speciellt material att tillgå på förskolan som kan användas när ett eventuellt dödsfall inträffar? Vad består materialet i sådant fall av?
11. Om det framgår av planen: Hur har personalen utbildats i krishantering? Hur har de utbildats specifikt om att bemöta barn i sorg?
12. Vilka olika kontaktuppgifter finns med i krisplanen och hur motiveras de? Finns det telefonnummer och adresser till externa föreningar, förvaltningar och räddningstjänster som kan bistå personal och förskola om det inträffar ett dödsfall?